

AIHM VE DANIŞTAY KARARLARININ ARDINDAN ZORUNLU DİN DERSLERİ SORUNU

Araş. Gör. Berke Özen*

12 Eylül Anayasası ile Türkiye'nin gündemine giren zorunlu din dersleri, o günden bu yana güncelliğini koruyor. Din kültürü ve ahlak bilgisi adı altında yürütülen ve anayasa gereği zorunlu olan bu dersler, bir görüşe göre dinler ve mezhepler üstü bir içeriğe sahip. Diğer bir görüşe göre ise İslam'ın ve özellikle de onun Sünni mezhebinin yaklaşımı dersin müfredatına tam anlamıyla yansımış durumda. Bu tartışmalar sürerken, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM/Mahkeme) ve ardından da Danıştay'ın zorunlu din derslerine ilişkin yeni içtihatlarının konuya farklı bir boyut kazandırdığı söylenebilir.

Strazburg organlarının inanç özgürlüğü hakkındaki içtihatlarında, taraf devletlere özgürlüğün sınırlandırılması açısından oldukça geniş bir takdir payı bıraktığı gözlemlenmekteydi. Bu yaklaşımın son dönemde değiştiği ve taraf devletleri belli asgari standartları sağlamaya zorlayan kararların verildiği söylenebilir. Zorunlu din derslerine dair Folgero kararı bu değişimin önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Kararda zorunlu din eğitimi hakkındaki, oldukça ayrıntılı ve kuramsal olarak yeterli gözüken ulusal mevzuat, kapsamlı bir inceleme sonucunda ebeveynlerin dinsel ve felsefi kanaatlerine saygı yükümlülüğünü karşılamadığı gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (Sözleşme) aykırı bulunmuştur. Bu kararda ebeveynlerin özgürlüklerinin somut ve etkin olarak korunmasına yapılan vurgu dikkat çekicidir. Aynı yaklaşım din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine ilişkin olarak Türkiye aleyhine ihlal kararıyla sonuçlanan Zengin davasında da sürdürülmüştür.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, AIHM'nin zorunlu din derslerine yönelik ilk içtihatları ortaya konmuş ve bununla bağlantılı olarak inanç özgürlüğü hakkındaki genel yaklaşımının bazı özellikleri tartışmaya açılmıştır. Ardından Folgero kararı incelenmiştir. Oldukça uzun olan bu kararın geniş bir özetine yer verildiği gözden kaçmayacaktır. Kararın önemi bu tercihte etkili olmuştur. Türkiye'deki zorunlu din dersleri, hem AIHM hem de Danıştay tarafından hukuka aykırı bulunmuştur, dolayısıyla dersin yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Norveç'teki din dersleri sisteminin Sözleşme'ye aykırılığı saptanan Folgero kararında; bu sistemin açıklandığı kısımlar, hükümetin savunma-

---

* İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, bozen@istanbul.edu.tr.

ları ve zorunlu din derslerine ilişkin Mahkeme tarafından ortaya konan ilkeler, Türkiye'deki yeni düzenlemelerin nasıl *olmaması* gerektiği açısından yol gösterici niteliktedir.

Sonraki bölümün konusu Türkiye aleyhine verilmiş olan Zengin kararı ve bu davadaki saptamaları temel alan Danıştay'ın yakın tarihli iki kararıdır. Bu kararlarda Danıştay ilk defa, *din kültürü ve ahlak bilgisi* adı altında yürütülen derslerin müfredatını değerlendirerek, bu derslerin Anayasa'da öngörül-müş amaçtan farklı olarak *din eğitimi* niteliğinde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Din eğitiminin açık Anayasa hükmü gereği *isteğe bağlı/seçimlik* olması nedeniyle bu kararlar, zorunlu din derslerinin dinsel ya da felsefi kanaatlerine aykırı olduğunu düşünen ebeveynlere, yalnızca *muafiyet hakkı* tanımayı bir yükümlülük olarak öngören AİHM kararlarından daha elverişli imkânlar sağlamaktadır. Son bölümde ise, bu kararların içeriğine ve uygulanabilirliğine dair itirazlar göz önüne alınarak, bu itirazlara temel oluşturan *yeni müfredatın* içeriği incelenmiştir.

1. AİHM ve Zorunlu Din Dersleri

Folgero kararına kadar geçen dönemde, zorunlu din derslerine ilişkin en önemli kararın, Komisyon tarafından verilen Angelini v. İsveç olduğunu söyle-nebilir. Bu karar, İsveç'te yaşayan ateist bir anne ve kızının, zorunlu din bilgisi dersinden muafiyet talebine ilişkindir. İsveç'in, Sözleşme'nin eğitim hakkını düzenleyen 1 numaralı protokolünün 2. maddesine¹ koyduğu çekince nedeniyle, Sözleşme'nin 9. maddesi² açısından incelenen olay, hem Komisyon'un konuya ilişkin o zamanki çekingen tutumunu gözlemlemek, hem de bu tutuma karşın ortaya koyduğu ilkeleri saptamak açısından önem taşımaktadır.

Olaya konu olan ders, 1968 yılına kadar "Hıristiyanlık bilgisi", daha sonra ise "din bilgisi" adı altında verilmiştir. Başvurucu, bu isim değişikliğinin içeriğe etki etmediğini ileri sürerken, İsveç hükümeti dersin; içeriğinin büyük bölümü Hıristiyanlık hakkında olmasına rağmen, artık nesnel olduğunu ve farklı dinleri kapsadığını belirtmiştir. Bu dersten muafiyet olanağı yalnızca, İsveç Kilisesi dışındaki "dinsel" topluluk üyeleri, eğer hükümetten izin alıp alternatif bir din dersinin verilmesini kendi olanaklarıyla sağarlarsa, söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla dinsel topluluk üyesi olmayan bireylerin, felsefi inançlara aykırılık nedeniyle muafiyet talepleri kabul edilmemektedir.³

¹ "Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamayacaktır. Devlet, eğitim ve öğretime ilişkin olarak üstlendiği görevlerin yerine getirilmesinde, ebeveynin, bu eğitim ve öğretimin kendi dinsel ve felsefi inançlarına uygun olmasını sağlama hakkına saygı gösterecektir."

² "Herkes, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak, dinini ya da inancını değiştirme özgürlüğünü ve ister tek başına isterse de başkalarıyla birlikte topluluk içinde, aleni ya da özel olarak, ibadet etmek, öğretmek, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini ya da inancını açığa vurma (manifestation) özgürlüğünü içerir."

Bir kimsenin dinini ya da inancını açığa vurma özgürlüğü ancak, kamu güvenliği için, kamu düzeni, sağlığı ya da ahlakının ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için, yasayla öngörülmuş ve demokratik bir toplumda gerekli/zorunlu olan sınırlamalara tabi tutulabilecektir."

³ Komisyon, *Angelini v. İsveç*, 3 Aralık 1986, 10491/83, D.R. 51, s. 42-45, www.echr.coe.int/echr/. Komisyon ve Mahkeme'nin bu çalışmada yer alan kararlarına,

Komisyon değerlendirmesinde ilk olarak, 9. maddenin okullarda verilen eğitim ya da devletin yürütülmesinden sorumlu olduğu diğer faaliyetler sırasında gerçekleştirilebilecek “sistemik telkinlere” karşı, bireylere koruma sağladığını vurgulamış ve olaydaki temel sorunun, başvurucunun kızının sistemik telkini maruz kalıp kalmadığının saptanması olduğunu belirtmiştir.⁴ Bu noktadan hareketle, davanın içeriğine geçmeden önce, sistemik telkin kavramına ilişkin bir parantez açmakta yarar var.

Strazburg organlarının, söz konusu kavrama dair genel içtihadını oluşturduğu ilk karar, Danimarka’da uygulanmış olan zorunlu dinsel eğitim derslerine ilişkindir. Başvurucuların da aralarında bulunduğu pek çok ebeveyn, dersin zorunlu olmasının, dinsel inançlarına aykırı olduğunu belirterek itiraz etmiştir. Mahkeme öncelikle, protokolün 2. maddesinin 2. cümlesinin, demokratik bir toplumun varlığı için temel bir öge olan, eğitim alanında çoğulculuğu korumayı amaçladığını vurgulamıştır.⁵ Bunun sağlanması için, “*devlet, eğitim ve öğretim işlevini yerine getirirken, müfredatında yer alan bilgilerin; nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir biçimde aktarılmasına özen göstermelidir. Devlet, ailenin dinsel ve felsefi inançlarına saygı gösterilmemesi anlamına gelecek, sistemik telkin amacı güdemez. Aşılması gereken sınır budur.*”⁶

Mahkeme bu yorumun, Sözleşme’nin 9. maddesiyle de uyum içerisinde olduğunu belirtmiştir. AİHM’ye göre ancak, açıkladığı bu ölçütlere uyulması durumunda, ebeveynin sahip olduğu dinsel ve felsefi inançlara saygı gösterilmiş olacaktır. Verilecek eğitimin, *nesnel, eleştirel ve çoğulcu* bir içeriğe sahip olması gerektiğinin öngörülmesi; devletlerin, öğrencilere aktaracakları bilgilerin, doğrudan ya da dolaylı olarak dinsel ya da felsefi nitelikler içermesine engel değildir. Söz konusu hüküm, ebeveynlere, bu tür bilgilerin ders programlarına dâhil edilmesine itiraz hakkı tanımaz. Okullarda öğretilen pek çok konunun, az ya da çok, felsefi niteliğinin bulunduğu göz önüne alındığında, ebeveynlerin böyle bir hakka sahip olduğunu kabul etmek, her türlü kurumsallaşmış eğitim düzeninin varlığını tehlikeye atacaktır.⁷

Gerçekten de, eğitim sistemlerinin, ülkelere göre farklılık gösterdiği, farklı değer ya da görüşleri, diğerlerine göre daha fazla vurguladığı söylenebilir. İşte Strazburg organları bu noktada, çoğulcu özgürlükçü bir demokrasiyi korumak adına *asgari bir standart* ortaya koymaya çalışmaktadır. “*Sistemik telkin yasağı*” olarak adlandırılan bu standart, aslında inanç özgürlüğünün korunabilmesi ve hatta var olabilmesi için “kilit” önemdedir. Küçük yaşta, belirli bir inanç doğrultusunda yetiştirilmeye başlanan bireylerin, Sözleşme’de düzenlendiği şekliyle bir inanca sahip olma ya da bunu değiştirme özgürlükleri olduğunu kabul etmek yüzeysel bir yaklaşımdan öteye gidemeyecektir. Ancak

---

atf yapılan internet sitesinden ulaşılabilir. Metnin içerisinde paragraf ya da sayfa numarası bulunmayan kararlar için, genel olarak karara atf yapılmıştır.

⁴ Komisyon, *Angeleni v. İsveç*, 3 Aralık 1986, 10491/83, D.R. 51, s. 48.

⁵ Mahkeme, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka*, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72, § 50.

⁶ Mahkeme, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka*, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72, § 53.

⁷ Mahkeme, *Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen v. Danimarka*, 7 Aralık 1976, 5095/71, 5920/72, 5926/72, § 53.

bu dönemde alınacak, nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir eğitimden sonra, AİHS'ye temel oluşturan liberal ideolojinin iddiası olan, kendi iradeleri doğrultusunda bir seçim hakkına sahip bireylerin yetişeceği söz edilebilir.⁸

Bu açıklamalardan sonra Komisyon'un Angeleni davasındaki değerlendirmelerine dönüldüğünde; dikkat çeken ilk saptama, başvurunun kızının, din bilgisi derslerinden *fiilen* muaf tutulmuş olmasıdır. Başvurucunun kızı, eğitime başladığı yıl, okul müdürünün izniyle, din bilgisi derslerinden muaf tutulmuş, bu 2 yıl sürmüştü; ardından okul müdürünün değişmesi nedeniyle 1 aylık bir süre için derslere devam etmesi gerekmiş, yeni müdürle varılan anlaşma sonucu, başvurunun yapıldığı döneme kadar geçen 2 yıllık süreçte de yine, din bilgisi dersinden muaf tutulmuştur.

Komisyon, başvuru ve okul yönetimi arasında yapılan anlaşmalar her ne kadar *yasal düzenlemelere dayanmasa da*, sonuç olarak başvurunun din bilgisi dersinin ufak bir bölümüne katıldığına altını çizmiştir. Tarafların dersin içeriğine yönelik iddialarına değinen Komisyon, incelemesinin *başvurucunun durumuyla sınırlı* olduğunu ve din dersinin içeriğine ilişkin olarak genel bir değerlendirme yapamayacağını belirtmiştir. Ardından, başvurunun kızının, "herhangi biçimdeki bir dinsel ibadete katılmaya zorlanmadığını" ya da sistematik bir dinsel telkinle karşılaşmadığını saptamıştır. Komisyon'a göre, küçüklere yönelik din bilgisi derslerinde Hıristiyanlığa yer verilmesi, sistematik dinsel telkin olarak kabul edilemez, dolayısıyla 9. madde ihlal edilmemiştir.⁹

Muafiyet olanağının sadece, kendi olanaklarıyla alternatif dinsel eğitim sağlayan dinsel topluluklara tanınmasının 9. maddeyle bağlantılı olarak, ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddeye aykırılık oluşturduğu iddiaları da kabul görmemiştir. Komisyon, İsveç hükümetinin böyle bir uygulamaya giderken, tüm öğrencilerin din konusunda belli oranda eğitim almasını hedeflediğini belirtmiş ve bunun meşru bir amaç olduğu sonucuna ulaşmıştır. Üzerinde durulan bir diğer nokta ise, başvurunun alternatif bir ders programı sağlamayı denemediği olmuştur.¹⁰ Diğer bir deyişle, yasal düzenleme yalnızca dinsel topluluklara (Musevi ya da Katolik cemaatler gibi) alternatif din dersi oluşturma hakkı tamsa da, başvurunun bu yasal düzenlemeyi zorlamaya çalışmamasının sorumluluğu yine başvurucuya yüklenmiş, yasal çerçevenin ortaya çıkardığı sorunlar kapsamlı olarak incelenmeyip, tıpkı 9. maddeye dair yapılan değerlendirmede olduğu gibi, başvurunun özgül durumuna odaklanılmıştır. Oysa Mahkeme'nin, ileride ayrıntılı olarak aktarılacak olan Folgero ve Zengin kararlarında, bunun aksine bir tutum alıp, yasal çerçeve ve uygulamayı titizlikle incelemesi, Strazburg organlarının içtihadının gelişimini izlemek açısından önemlidir.

Kararda daha sonraki içtihatları da etkileyecek önemli bir ölçüt, satır arasında da olsa yer almaktadır. Komisyon'a göre "*dinsel ibadetin herhangi bir türüne katılmaya zorlanmak*", din dersinin sistematik telkin boyutuna vardığının göstergesidir. Her ne kadar daha sonra Türkiye aleyhine verilecek Zengin

⁸ Berke Özenç, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü*, Kitap Yayınevi, 2006, s. 41-42.

⁹ Komisyon, *Angeleni v. İsveç*, 3 Aralık 1986, 10491/83, D.R. 51, s. 48.

¹⁰ Komisyon, *Angeleni v. İsveç*, 3 Aralık 1986, 10491/83, D.R. 51, s. 51.

kararında AİHM, Angeleni kararma atıfla, geçmişte Strazburg organlarının; verilen din eğitimini Sözleşme'ye aykırı bulmadıkları kararlarında, öğrencilerin herhangi bir şekildeki dinsel ibadete katılmaya zorlanıp zorlanmadığını "sıkı" bir denetime tuttuklarını belirtse de,¹¹ Komisyon'un böyle bir yöntemi izlediğini kabul etmek zorluktadır.

Öyle ki Angeleni kararında kısa bir alıntı yapılan İsveç'in ders müfredatının, Hz. İsa'nın hayatından seçme öyküleri, Hz. Musa, Hz. Yusuf ve kardeşlerini ve Hz. Âdem'i; ayrıca anlatılacak konularla ilgili şarkı ve ilahileri içermesi, bu "sıkı" denetiminden kaçabilmiştir. Peki, o dönem Komisyon'u başvuruçunun tüm iddialarına rağmen İsveç'i mahkûm etmekten alıkoyan, bugün ise o sözünü ettiği "sıkı" denetimi tam anlamıyla gerçekleştirmeye iten etmenler ne olabilir?

Bu sorunun yanıtı açısından takdir payı doktrini özel bir önem taşımaktadır. Strazburg organları, ulusal üstü yargı makamlarıdır ve kurgulanış felsefeleri, ulusal yargı organlarının yerlerine geçmek, onların uygulamalarının -kural olarak- yerindelik denetimini yapmak değil, ulusal makamlarca gerçekleştirilen uygulamaların Sözleşme'ye uygunluğunu incelemektir. Bu değerlendirme sırasında taraf devletlere, özgürlüklerin sınırlandırılması açısından ve her bir özgürlüğün niteliğine uygun olarak belli bir takdir payı bırakılmaktadır.

Bu takdir payını belirleyen öğelerden biri de, ilgili özgürlüğe yönelik bir genel uzlaşmanın taraf devletler arasındaki varlığıdır. Örneğin işkence yasasında bu takdir payı daralırken, inanç alanındaki çeşitlilik¹², taraf devletlere tanınan takdir payının genişlemesiyle sonuçlanmaktadır. Din ve bununla ilgili özgül sorunların çözümünü konusunda Avrupa çapında genel bir uzlaşımın var olmaması, Strazburg organlarının kararlarına da yansımıştır¹³. Bu durum

¹¹ Mahkeme, *Hasan ve Eylem Zengin v. Türkiye*, 9 Ekim 2007, 1448/04, § 53.

¹² Örneğin Yunanistan'da, ülkedeki baskın dinin Ortodoksluk olduğu anayasada açıkça yer almakta ve devletin kiliseye yakın desteği bulunmaktadır. İngiltere, Norveç, İsveç ve İzlanda'da Protestanlık *resmi din* olarak tanınmaktadır. İngiltere'de piskoposları başbakan atamakta ve Lortlar Kamarası'nda, 26 Piskopos üye yer almaktadır. Polonya, İspanya ve İtalya gibi, nüfusun önemli bir çoğunluğunun Katolik olduğu ülkelerde ise, resmi bir din bulunmamasına karşın, bu ülkelerin Katolik Kilisesi ile yaptığı anlaşmalar, söz konusu dine avantajlar sağlamaktadır. Almanya'da, resmi kilise olamayacağı anayasada açıkça yer almasına rağmen, devlet, uygulamada, bir yandan tüm dinsel topluluklara eşit uzaklıktaki tarafsız konumunu korurken, diğer yandan, bireylerin dinsel yaşamlarını diledikleri gibi sürdürebilmeleri adına, dinsel topluluklarla işbirliği içerisinde hareket etmektedir. Berke Özenç, *a.g.e.*, s. 47.

¹³ Bireylerin dinsel duygularının, örneğin dine karşı küfür içeren filmlerin oluşturabileceği olumsuz etkilerden korunması hakkında Avrupa çapında genel bir uzlaşımın olmadığı vurgulandığı yerler için bkz. Mahkeme, *Otto Preminger Institut v. Avusturya*, 20 Eylül 1994, 11/1993/406/485, § 50; Mahkeme, *Wingrove v. Birleşik Krallık*, 25 Kasım 1996, 19/1995/525/611, § 58. Dinsel içerikli reklamların yayımlanması ve sınırlandırılması hakkında Avrupa çapında genel bir uzlaşımın olmadığı vurgulandığı yerler için bkz. Mahkeme, *Murphy v. İrlanda*, 3 Aralık 2003, 4179/98, § 81. Kiliselerin ya da dinlerin finansmanı hakkında Avrupa çapında genel bir uzlaşımın olmadığı vurgulandığı yerler için bkz. Mahkeme, *Aluja Fernandez ve Caballero Garcia v. İspanya*, 14 Haziran 2001, 53072/99.

inanç konusunda tek tip bir yaklaşım benimsemeyi ve inanç özgürlüğünün bu doğrultuda içinin doldurulmasını güçleştirmektedir.

Taraf devletlerde var olan dinlerin, (Hıristiyanlık –Katoliklik, Protestanlık- ve İslam), aynı zamanda *baskın* niteliği durumu biraz daha çetrefilleştirmektedir. Sözleşme'ye üye tüm ülkelerde laiklik temel bir ilke olarak varlığını sürdürse de, din olgusu toplumların kültür ve kurumları üzerinde belirli bir etkiye sahiptir. Bazı ülkelerde halen devlet kilisesinin bulunması bunun en açık örneğidir. Mahkeme'nin yukarıda değinilen Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen kararında vurguladığı gibi, bu etki eğitim sistemlerinde de kaçınılmaz olarak hissedilmektedir. Benzer bir durum, taraf devletlerin ulusal kiliselerinin, Papalıkla yaptığı anlaşmalar sonucu çeşitli imtiyazlar elde etmesinde de görülmektedir¹⁴.

Bir diğer güçlük inanç özgürlüğünün niteliğinden kaynaklanmaktadır. İnanç kapsamına yalnızca genel kabul gören dinler değil, pek çok tarikat ve mezhep girmekte ve inançlara dayanarak çeşitli talepler taraf devletlere yöneltebilmektedir. Bireylerin vergi¹⁵ ve nafaka¹⁶ yükümlülüğünden, çalışma hayatına ilişkin kurallardan¹⁷ ve hapisane koşullarından¹⁸ muafiyet talepleri bu bağlamda akla gelen örneklerdir. İnanç özgürlüğünün geniş yorumlanması durumunda, inanca dayalı bireysel talepler ve genel hukuk kuralları arasındaki çatışma oldukça zorlu bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Diğer bir sorun ise, inanç özgürlüğünün merkezi bir konuma getirilmesinin, bununla bağlantılı özgürlüklerin atıl kalmasıyla sonuçlanma ihtimalidir. İnanç kavramının yalnızca dinsel itikatları kapsamadığı anımsandığında, felsefi görüşlere dayalı taleplerin inanç özgürlüğü üzerinden ileri sürülmesi, ifade ya da örgütlenme özgürlüklerini işlevsizleştirebilecektir. Örneğin savaş karşıtı bir grup, örgütlenme ve ifade özgürlüğünü kullanarak politik bir mücadele vermek yerine, taraf devletten, ödemesi gereken vergiden savaş harcamalarına ayrılan tutarın düşülmesini talep ederse ki etmiştir, nasıl bir karar verilmelidir?¹⁹

¹⁴ Komisyon, *Iglesia Bautista "El Salvador" ve José Aquilino Ortega Moratilla v. Spain*, 11 Ocak 1992, 17522/90, D.R. 72, s. 260-262; Mahkeme, *Alujer Fernandez ve Caballero Garcia v. İspanya*, 14 Haziran 2001, 53072/99.

¹⁵ Komisyon, *C. v. Birleşik Krallık*, 15 Eylül 1983, 10358/83, D.R. 37, s. 146-147.

¹⁶ Komisyon, *Karakuzey v. Almanya*, 16 Ekim 1996, 26568/95.

¹⁷ Komisyon, *X. v. Birleşik Krallık*, 12 Mart 1981, 8160/78, D.R. 22, s. 34-38; Komisyon, *Konttinen v. Finlandiya*, 3 Aralık 1996, 24949/94; *Stedman v. Birleşik Krallık*, 9 Nisan 1997, 29107/95.

¹⁸ Komisyon, *X. v. Birleşik Krallık*, 20 Aralık 1974, 5442/72, D.R. 1, s. 42; Komisyon, *X. v. Birleşik Krallık*, 6 Mart 1982, 8231/78, D.R. 28, s. 37-38.

¹⁹ Komisyon, başvuruya ilişkin kabul edilemezlik kararında temel olarak şu saptamaya dayanmıştır: Vergi ödeme, özgül bir vicdani etkisi olmayan, genel bir yükümlülüktür. Hiçbir yükümlünün, toplanan vergilerin hangi amaçlarla kullanılacağını etkileyemeyişi ya da bu konuda bir karar veremeyişi, bu yükümlülüğün *nesnellüğünü* kanıtlamaktadır. Ayrıca vergi salma yetkisi Sözleşme sisteminde tanınmış ve 1 numaralı protokolün 1. maddesiyle düzenlenmiştir. 9. madde, AİHS'de düzenlenen, ulusal yasalarca öngörülen ve kamusal alanda tarafsız ve genel olarak uygulanan bir işlemi, vicdani gerekçelere dayanarak kabul etmeme hakkını tanımaz. Komisyon, *C. v. Birleşik Krallık*, 15 Eylül 1983, 10358/83, D.R. 37, s. 147.

Bu temel sorunların aşılması için kapsamlı bir içtihat oluşturulması ve inanç, inancın açığa vurulması gibi kavramların ve bunların sınırlandırılması için öngörülen ölçütlerin büyük bir titizlikle netleştirilmesi gerekmektedir. Sözleşme'nin yürürlüğe girmesinin ardından ancak 40 yıl sonra, inanç özgürlüğüne ilişkin bir başvurunun²⁰, Komisyon'un kabul edilebilirlik aşamasını geçip Mahkeme tarafından sonuca bağlandığı düşünülürse, Strazburg organlarının bu zorlu problemle uzun bir süre uğraşmamayı yeğlediği, özgürlüğün içeriğine yönelik ilkeler ortaya koyduğunda ise, bunu genel olarak liberal ideolojinin temel ilkeleri doğrultusunda değil, hakkın kapsamını, özellikle semavi olmayan dinler açısından daraltacak şekilde gerçekleştirdiği görülmektedir.

Hangi eylemlerin "inancın açığa vurulması" kapsamında olduğuna yönelik, Komisyon tarafından yapılan değerlendirmeler bu açıdan önemli bir örnek oluşturmaktadır. Başlangıçta, başvuruçuların eylemlerini tartışmadan, inancın açığa vurulması kapsamında kabul eden ve incelemesini bir sonraki aşama olan, sınırlandırmaların 9. maddenin 2. fıkrasına uygunluğuna ögüleyen Komisyon²¹, daha sonra bu yaklaşımını değiştirmiştir. Bu bağlamda, hangi eylemlerin inancın açığa vurulması olacağını saptamak üzere 2 sınırlayıcı ölçüt belirlenmiştir. Bunlardan ilki zorunlu ifade ölçütüdür²², diğer bir deyişle bir eylemin inancın açığa vurulması olarak nitelendirilebilmesi, o inancın zorunlu/gerekli bir ögesi olmasına bağlıdır ki gerektiğinde bunun ispatı başvuranlara düşmektedir.²³ Bu ilkenin ardından Komisyon, daha da sınırlandırıcı bir yorum getirerek, 9. maddenin "bireysel inançlar ve dinsel itikatlar alanının yanı sıra, bu yaklaşımlarla *yakın* bağlantıları olan, *bir din ya da inancın genel kabul gören uygulamalarını* oluşturan, ibadet ya da dua gibi eylemleri koruduğu"nu²⁴ belirtmiştir. Tahmin edileceği gibi, semavi ya da genel olarak bilinen dinlerin uygulama ya da ibadetlerine dair değerlendirmelerde bu ölçütler kolayca karşılanmaktadır.²⁵ Özgürlüğün kapsamını belirlemeye yönelik bu ilkeler

²⁰ Mahkeme, *Kokkinakis v. Yunanistan*, 25 Mayıs 1993, 3/1992/348/421.

²¹ İnancının bir parçasını oluşturan kader anlayışı nedeniyle zorunlu trafik sigortası yaptırmayı reddeden başvuruçunun davasında, bu kişinin inancının varlığı sorgulanmamış, bunun yerine doğrudan sınırlandırma rejimi bağlamında bir inceleme yapılmıştır. Sonuç olarak da, sigorta yaptırmaya yükümlülüğünün, zarar görecektir 3. kişilerin (başkalarının) hak ve özgürlüklerini korumak meşru amacına uygun olduğu saptanmıştır. Komisyon, *X. v. Hollanda*, 31 Mayıs 1967, 2988/66.

²² "9. maddenin ilk paragrafında yer alan uygulama terimi, bir din ya da inanç güdüsüyle ya da etkisiyle yapılmış her eylemi kapsamaz... Eğer bireylerin eylemleri, söz konusu inancı gerçekten ifade etmiyorsa, bu inanç güdüsüyle ya da etkisiyle yapılmış olsalar bile, 9. madde bağlamında koruma görmezler." Komisyon, (Rapor) *Arrowsmith v. Birleşik Krallık*, 12 Ekim 1978, 7050/75, D.R. 19, s. 19-20.

²³ Wicca dininin üyesi olduğunu ileri süren ve bu dinin gereklerini yerine getirmek için hapisane otoritelerinden izin isteyen başvuruçunun, bu inancın "varlığını" ortaya koymadığı için başvurusunun reddedildiği bir karar için bkz. Komisyon, *X. v. Birleşik Krallık*, 4 Ekim 1977, 7291/75, D.R. 11, s. 56.

²⁴ Komisyon, *C. v. Birleşik Krallık*, 15 Eylül 1983, 10358/83, D.R. 37, s. 147.

²⁵ Yahudilerin özel et kesimi yöntemlerinin, inancın açığa vurulmasına yönelik bir uygulama olarak değerlendirildiği bir karar için bkz. Mahkeme, *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. Fransa*, 27 Haziran 2000, 27417/95, § 73-74. Başörtüsünün, inancın açığa vurulmasına yönelik bir uygulama olarak değerlendirildiği bir karar için bkz. Mahkeme,

esas olarak, yeni dinsel hareketlerin ya da felsefi temelli inanç topluluklarının başvurularının incelenmesi sürecinde sınırlandırıcı bir işlev görmektedir.

Özetlemek gerekirse; çoğunluk dinlerinin taraf devletlerin kültür ve kurumları üzerindeki etkisi, dinsel ve felsefi inanç topluluklarının taleplerinin genel hukuk kurallarıyla çatışmasının ortaya çıkardığı güçlükler, uzun bir dönem Strazburg organlarının konu hakkında net bir tutum almasını engellemiştir. Bu süreçte sorunların çözülmesinin değil, adeta elenmesinin amaçlandığı söylenebilir. Fakat aradan geçen zamanda, gerek AİHS denetim sisteminin genel olarak yerleşmesi, gerekse inanç özgürlüğüne ilişkin bazı konularda Avrupa çapında bir ortak anlayışın oluşması²⁶, Mahkeme'nin daha cesur kararlar almasına zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda Angeleni kararı değerlendirildiğinde, ilk dönemdeki içtihatlarda var olan genel yaklaşımın izleri açıkça görülmektedir. Zorunlu din dersine ilişkin düzenleme ve uygulama yerine, başvurucunun fiilen muaf tutulduğu süreye odaklanılmış; başvurucunun, muafiyet için sürekli olarak "özel anlaşmalar" yapmak zorunda bırakılmasının üzerinde yaratabileceği baskı ya da bu bağlamda inancını açıklamaya zorlanıp zorlanmadığı incelenmemiştir. Ayrıca, aşılması gereken sınır olarak vurgulanan sistematik telkin yasağı hakkında bir sonuca ulaşmak için, İsveç'teki din derslerinin, nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir içeriği sahip olup olmadığı araştırılmamıştır.

Mahkeme'nin inanç özgürlüğüne ilişkin içtihadını geliştirmesiyle birlikte, din dersine yönelik bu yaklaşımı da değiştirmeye başlamıştır. Bu bağlamda önemli bir açılım, Polonya aleyhine yapılan bir başvuru sonucunda ortaya çıkmıştır. Aslında inancını açıklamaya zorlanmama hakkında olan bu davada Mahkeme, din derslerine ilişkin şu ilkeyi ortaya koymuştur: Devlet okullarında isteğe bağlı din eğitimi verilmesi ya da bu tür dersler zorunlu nitelikte olursa, muafiyet olanaklarının tanınması durumunda, Sözleşme'nin 9. maddesiyle korunan haklara bir müdahalenin varlığından söz edilemez.²⁷

Bu karar sonucunda, muafiyet konusunda Angeleni kararıyla oluşan belirsizlik ortadan kaldırılmış ve zorunlu din dersi bulunması durumunda, muafiyet hakkının isteyenlere tanınması ödevi, açık ve kesin bir biçimde taraf devletlere yüklenmiştir. Bununla birlikte karardan çıkarılacak bir diğer hususun da altını çizmek gerekir: Din dersinin zorunlu olması tek başına Sözleşme'ye aykırılık oluşturmamaktadır. Fakat bilindiği gibi zorunlu din dersleri, esas olarak bu zorunluluk ögesi nedeniyle eleştirilmektedir. Bu dersten muaf olma talebine ilişkin bir başvurunun ilgili makamlara iletilmesi, bireyleri inançlarını

Leyla Sahin v. Türkiye, 20 Haziran 2004, 44774/98, § 71. Sih inancına sahip bireylerin başörtüsü/sarı takmasının inancın açığa vurulmasına yönelik bir uygulama olarak değerlendirildiği bir karar için bkz. Komisyon, *X. v. Birleşik Krallık*, 7 Temmuz 1978, 7992/77, D.R. 14, s. 235.

²⁶ Örneğin Mahkeme, Zengin kararında, din derslerine yönelik muafiyet sistemi için böyle bir durum varlığının altını çizmiştir. "Avrupa'daki dinsel eğitime genel bir bakış göstermektedir ki, hemen hemen tüm taraf devletler, öğretim yöntemlerinde farklılıklar bulunmasına rağmen, öğrencilerin dinsel eğitim derslerine katılmamalarını sağlayacak en azından bir yol öngörmektedir." Mahkeme, *Hasan ve Eylem Zengin v. Türkiye*, 9 Ekim 2007, 1448/04, § 34.

²⁷ Mahkeme, *Saniewski v. Polonya*, 26 Haziran 2001, 40319/98.

açıklamaya zorlayabilecek, pek çok durumda çoğunluk inancını benimsemeyen kişiler, toplumsal baskılar nedeniyle bu başvuruyu yapmaktan çekinebilecektir. Bu nedenle Türkiye’de sıklıkla ileri sürüldüğü üzere, ebeveynlerin inançlarına gerçek anlamda saygı gösterilmesini sağlayacak uygulama, yalnızca bu derse katılmak isteyenlerin, bu yöndeki taleplerini iletmesi, talepte bulunmayanların kendiliğinden derse katılmaması, kısaca dersin isteğe bağlı/seçimlik olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Mahkeme yukarıdaki içtihatıyla, yalnızca isteğe bağlı bir din dersinin, Sözleşme üzerinden talep edilmesi yolunu şimdilik kapatmıştır.

Fakat buraya kadar vurgulanmaya çalışıldığı üzere, Mahkeme içtihatları özgürlükçü bir yönde gelişime açıktır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Folgero kararı özel bir önem taşımaktadır. Kararda mahkeme zorunlu din dersi için öngörülen oldukça ayrıntılı muafiyet sistemini, bu sistemin işlevselliği ve özellikle talepte bulunurken ebeveynleri inançlarını açıklamaya zorlaması açısından inceleyerek ihlal kararı vermiştir. Dolayısıyla, ortaya konan genel ilkenin neden olabileceği sıkıntılar kısmen giderilmiştir.

2. Folgero Kararı

Kararın konusu Norveç’te eğitim sisteminin parçasını oluşturan zorunlu din dersleridir. Ülkede, 1739 yılından bu yana din dersleri, müfredatta yer almaktadır ve 1889 yılından, başvuruya neden olan reforma kadar, Norveç Kilisesi dışındaki dinsel cemaat üyelerine, isteğe göre tam ya da kısmi muafiyet olanağı tanınmıştır. 1993-1997 yılları arasında ilk ve ortaöğretim alanında bir reform sürecine gidilmiş, bu kapsamda, Hıristiyanlık ile diğer din ve felsefelerin tek bir ders olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yöntemin izlenmesine gerekçe olarak; öğrencilerin sosyal artalan, dinsel inanç, ulus, cinsiyet ve etnisitelerinden bağımsız, açık ve kapsayıcı bir okul ortamının sağlanmasının taşıdığı önem gösterilmiştir. Reformu hazırlayan komiteye göre okul; tüm görüşlerin bulunduğu bir yer olmalı, öğrenciler farklı dinsel ve felsefi görüşten arkadaşlarıyla bir araya gelebilmeli ve birbirlerinin düşünce ve gelenekleri hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Bununla birlikte okul, misyonerlik faaliyeti yürütülecek bir kurum değildir. Oluşturulacak ders, dinsel mesajların aktarılacağı bir araç olmamalı, öğrencilere bilgi ve bakış açısı sağlamalıdır. Komite ayrıca, bu dersten muafiyet sisteminin, azınlık topluluklarına danışılarak hazırlanması, standart olması ve sadece dersin bazı bölümleriyle -özellikle imana ilişkin öğeler ve ayine katılım- sınırlı olması gerektiğini vurgulamıştır.²⁸

Çeşitli görüşler doğrultusunda hazırlanan yeni eğitim yasasının göre [1-2(1)]²⁹; “ilk ve orta düzeydeki eğitimin amacı, velilerle uyumlu işbirliği içinde, öğrencilere *Hıristiyanlık ve ahlak terbiyesi verilmesine yardımcı olmak*; onların zihinsel ve fiziksel yeteneklerini geliştirmek ve iyi bir genel bilgi vererek, yararlı ve bağımsız bireyler olmalarını sağlamaktır.” Bu yasaya göre, Hıristiyanlık, Din ve Felsefe (HDF) derslerinin içeriğinde yer alan temel öğeler şunlardır (2-4):

²⁸ Mahkeme, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, 29 Haziran 2007, 15472/02, § 10-15. Bundan sonra, kararın paragraf numarasına, metin üzerinde, parantez içinde atıf yapılacaktır.

²⁹ Sırasıyla madde, fıkra ve bent.

- i. Kültürel miras ve Evangelikan Luteryen Hıristiyanlık anlayışı formunda, İncil ve Hıristiyanlığına dair bilgileri *tam* olarak *aktarmak*
- ii. Diğer Hıristiyan cemaatlere dair bilgileri *tam* olarak *aktarmak*
- iii. Diğer dünya dinleri ve felsefelerinin, etik ve felsefi konulara dair bilgilerini *aktarmak*
- iv. Hıristiyanlık ve hümanizm değerlerine karşı anlayış ve saygıyı *geliştirmek*
- v. Farklı inanç ve inanış algılarına sahip insanlar arasındaki, anlayış, saygı ve diyalog kurma yeteneğini *geliştirmek*. (§ 23)

Yasa doğrultusunda hazırlanan müfredata göre de, dersin amacı, öğrencilere Hıristiyanlığa ve Hıristiyan yaşam görüşünün gereklerine dair *tam* bir anlayış ile diğer dünya dinleri ve felsefelerine dair sağlıklı bilgi vermektir. Bu bağlamda müfredatta yer alan önemli öğeler; klasik İncil öyküleri ve diğer İncil metinleri, Hıristiyanlık tarihindeki önemli kişiler ve ana gelişim çizgileri ve Hıristiyanlık inanç ve ahlakının temelleridir. Ayrıca ders, yaşayan diğer din ve yaşam felsefelerinin ilkesel özelliklerini ve insan doğasına ilişkin felsefe ve genel ahlak alanında ortaya çıkan önemli sorunları içerir. Bunun dışında ders inanç ve felsefeler arasındaki saygı ve diyaloga katkı sağlamalı, dinsel ve ahlaki sorunlara ilişkin anlayış ve saygıyı geliştirmeli, ayrıca öğrencilerin, paylaşılan kültürle diyaloglarını arttırırken, kimlik algılarını ve kültürel bağlılıklarını desteklemelidir. (§ 49)

Eğitim yasasına göre, HDF dersinde öğrenciler kural olarak bir arada eğitim görecekler ve ders dinsel mesajların aktarılması şeklinde işlenmeyecektir. Muafiyet talep eden ebeveynler, bunu “yazılı” olarak ilgili makama ileticek ve çocuklar, ebeveynlerin dinleri ya da yaşam felsefeleri açısından, başka bir dinin uygulaması ya da başka bir yaşam felsefesine bağlılık anlamına gelecek bölümlerden muaf tutulacaktır. Bu bölümler, inter alia, sınıf içindeki ve dışındaki faaliyetler ile (yasanın hazırlık çalışmalarında bunlara örnek olarak; dua etme ve ezberleme, ilahi okuma ve dinsel nitelikli oyunlara katılma gösterilmiştir), ebeveynlerin din ya da yaşam felsefeleri açısından incitici ya da hakaret içerikli faaliyetleri kapsamaktadır. (§ 23)³⁰

Bakanlığın daha sonra, muafiyet sisteminin yürütülmesine ilişkin çıkarıldığı yönergelere göre; ebeveynlerin okula verdiği yazılı muafiyet talebi, kendilerince neyin başka bir dinin uygulaması veya başka bir hayat felsefesine bağlılık olarak değerlendirildiğini ortaya koyan gerekçeleri içerecektir. Fakat itiraz konusu olan, *açıkça* dinsel bir faaliyet ise, muafiyet için gerekçe gösterilmesi gerekmemektedir ve bu tür açık dinsel faaliyetlere ilişkin bir kez genel bir talepte bulunulması yeterlidir. Muafiyet talebinin reddedilmesi durumunda ebeveyn, söz konusu bölgedeki Devlet Eğitim Bürosu’na itiraz edebilir. (§ 25-26) Kısacası, reformla birlikte getirilen yeni sisteme göre, ebeveynlerin genel gerekçelerle dersten tam bir muafiyet talep etme olanakları yoktur. Muafiyet isteği, dersin inançlarına aykırılık oluşturan bölümlerine özgülenmeli ve mutlaka gerekçeli olmalıdır.

³⁰ HDF dersinin yürütülmesine ilişkin olarak mevzuatta yapılan değişiklikler, kararın 46. paragrafında yer almaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, söz konusu değişiklikler göz önüne alınarak, mevzuatın son şekli aktarılmıştır.

Fakat kısmi muafiyet isteğinin uygun görülmesi durumunda da, çocuklar, derse katılmama hakkına sahip değildir. İlgili makamlar, yukarıda genel hatları çizilen müfredata uygun olarak, “ayrıştırılmış” bir öğretim sağlamakla yükümlüdür. AIHM’nin ihlal kararına temel oluşturan öğelerden biri olan ayrıştırılmış eğitim sistemine göre, muaf olan öğrenciler müfredat doğrultusunda eğitim almaya devam edecekler, yalnızca ders kapsamındaki çeşitli aktivitelere katılamama hakkına sahip olacaklardır. Diğer bir deyişle muafiyet, dersin içeriğini oluşturan bilgilere yönelik değil, faaliyetlere yöneliktir, dolayısıyla eğitim bir arada yapılamaya devam edecek, yalnızca metodolojik yaklaşımlar değişecektir. Örneğin, ana konulardan birini oluşturan 10 Emir’in ezberlenmesi açısından muafiyet, ezberleme eylemi için geçerli olacak, bununla birlikte öğrenciler 10 Emir’i içeriğini bilmekten muaf tutulamayacaktır. (§ 48)

Oldukça karışık olan ayrıştırılmış eğitime dair bu açıklamaları netleştirmek adına, dersin uygulayıcıları için hazırlanmış yönergelerdeki örnek ve önerilere değinmekte yarar var. *Dualar ve çeşitli dinsel metinlerin ezberlenmesi* ve ezbere okunmasıyla ilgili olarak muafiyet talebi alan kurum, öğrencilerin bu materyallerle başka yollarla çalışabilmesini sağlayacaktır. Ebeveynlerin yeterli görmesi durumunda, bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sırasında, öğrencilerin bu ortamdan yeterli uzakta bulunması, bir yöntem olarak kullanılabilir. *İlahi okunması* için ise, muaf olan öğrencilere, bu ilahileri dinlemek ve bunların içeriği hakkında ödev hazırlamak bir seçenek olarak sunulabilir. Bu kapsamda, ilahilerin Hıristiyanlık için neden önemli olduğu, bir ödev konusu olabilir. Diğer bir yöntem olarak da, şarkı, ilahi ve müziklerin çeşitli dinler açısından taşıdığı önemi yakından inceleyecek çalışma gruplarının kurulması önerilmektedir. (§ 48)

Dersin parçasını oluşturan *kilise ziyaretleri* için, bunlara katılmayan öğrencilerin okulda çeşitli faaliyet ve ödevler aracılığıyla, kilise ziyaretleri sırasında edinilen bilgileri almaları sağlanmalıdır. Tanıtım kitapçıkları, yerel tarih üzerine kitaplar ya da kilisenin fotoğraf ya da resimlerine dair ödevler, bu bağlamda getirilen öneri olmuştur. İlköğretim düzeyindeki öğrenciler için öngörül-müş olan, *kiliselerdeki ayinlere katılım* yükümlülüğünden muafiyet talep edilmesi halinde ise, bu ayinlere ilişkin fotoğraf, müzik ve metinler yardımıyla, öğrenciler ayinler hakkında bilgilendirilmelidir. Hıristiyanlık dinine göre kutsal olan kişiler ve İsa’nın doğumuna ilişkin *oyun ve piyesler* için, muaf olan öğrencilere, bu teatral faaliyetlerle ilgili gösterilerde doğrudan yer almak dışında, çeşitli sorumluluklar yüklenebilir. Işık, ses sistemi ve dekorun hazırlanması, sunuculuk, oyunda yer alan öğrencilerle yapılacak röportajlar, konuya ilişkin okul gazetesinde yazılacak makaleler, bu tür faaliyetlere örnek olarak sıralanmıştır. Yönergeye göre, bu sayede muaf öğrencilerin doğal bir şekilde sınıfla kaynaşması sağlanabilir. Bu tür ödevlerin de ebeveynler tarafından dinsel nitelikli görülmesi durumunda, buna saygı duyulmalı ve başka ödevler verilmelidir. (§ 48)

Ayrıştırılmış eğitim için hazırlanmış bu rehber kurallar açısından dikkat çeken özellik, muafiyet talep eden öğrencilerin, Hıristiyanlık temelinde şekillenen din eğitiminden adeta uzak kalmamalarını sağlamak için kurgulanmış olmasıdır. Her ne kadar yönergede; okul ve ebeveynler arasında işbirliğinin gerekliliği, dersi veren öğretmenlerin izleyecekleri programı ebeveynlerin inceleyebilmesi için mümkün merteye erken hazırlamaları ve dersin, dinsel mesajla-

rın iletilmesi için kullanılamayacağı gibi unsurlar vurgulansa ve bu konuya ilişkin çeşitli düzenlemeler getirilse de, uygulamanın sistematik telkin oluşturması kaçınılmaz gözükmektedir. Muaf olan öğrencilere dersin içerdiği bilgileri mutlaka aktarmayı amaçlayan ve öğretmenleri bu doğrultuda çeşitli yöntemler kullanmaya yönlendiren rehber kurallara karşı, ebeveynlerin sürekli tetikte olması, öğretmenlerin dersi nasıl işlediğine dair çocuklarını gün be gün sorgulaması, dinsel görüşlerine aykırılık oluşturan bölümleri ayrıntılı, gerekçeli ve yazılı olarak ilgili makamlara iletmesi ve bu taleplerin sonuçlarının takipçisi olması gerekmektedir. Fiiliyatta her eğitim yılı için ebeveynlerin bu yükü göğüsleyebilmeleri olanaklı değildir. Bu bağlamda, içeriğinde büyük oranda Hıristiyanlığa dair bilgilerin aktarılmasına ve başta dualar olmak üzere “çeşitli dinsel ibadetlere katılmaya” yer veren müfredatın, ayrıştırılmış eğitim aracılığıyla kısmı muafiyet olanağı tanımamasının, çocukları “sistematik telkin”den koruyup korumadığı, Mahkeme’nin kararındaki esas sorunsalı oluşturmuştur.

Dersi Mahkeme önüne taşıyan başvuruçuların iddiaları, Sözleşme’nin ihlal edildiğine dair karara büyük ölçüde esas oluşturduğundan, tekrardan kaçınmak için Mahkeme’nin esasa ilişkin görüşlerini aktarmadan önce, Norveç hükümetinin savunmasını özetlemek yeterli olacaktır. Bununla birlikte, başvuruçuların temelde dersin içeriği ve muafiyet sisteminin yetersizliğinden şikâyetçi oldukları söylenebilir. Başvuruçulara göre din dersleri, Norveç’te baskın olan Hıristiyanlık inancının okullardaki tezahürüdür. %86’sı Hıristiyan olan Norveç’te, devlet dini ve kilisesi bulunmakta, anayasada Hıristiyanlığa imtiyazlar tanınmakta ve en önemlisi, eğitim yasasında amaç olarak Hıristiyanlığa uygun bir yetiştirmeden söz edilmektedir. (§ 56) Başvuruçular, dersin yeniden düzenlenmesinin gerekçesi olan kültürlerarası diyalogun artırılmasına karşı olmadıklarını, fakat dersin bu amacı yerine getirmekten uzak olduğunu vurgulamışlardır. Hem sistemin kurgulanışım, hem de kendi deneyimleri sonucu ortaya çıkan sorunları eleştiren başvuruçular, kendi inançları doğrultusunda, derse katılmama şeklindeki *tam muafiyet* uygulamasını talep ettiklerini, bunun kabul edilmediğini, dolayısıyla mağdur olduklarını belirtmişlerdir. (§ 57-68) Başvuruçulara göre, önyargılar ve ayrımcılıkla mücadele ile karşılıklı saygı ve hoşgörüyü geliştirmenin yolu, başka din ve felsefelere sahip bireyleri, baskın olarak Hıristiyanlığın öğretildiği derslere katılmaya zorlamak olamaz. Bir yanda dinsel öğretileri içeren, diğer yanda felsefe, ahlak ve dinler tarihi şeklinde işlenen iki ayrı seçimlik dersin varlığını öngören, Norveç’te 1997 yılına kadar uygulanan eski sistemi korumak daha elverişli bir yöntem olarak gözükmektedir. Fakat başvuruçulara göre ileri sürülen amaca ulaşmak için, Norveç eğitim sistemini baskın Hıristiyan anlayıştan arındırmak ve genel, tarafsız, nesnel ve herhangi bir dinsel faaliyet ve Hıristiyanlığa dair bir ayrıcalık içermeyecek şekilde yeni bir Din-Felsefe dersi oluşturmak en iyi çözüm olacaktır. (§ 69)

Bu iddialar karşısında Norveç hükümeti öncelikle *tam muafiyet* hakkını tanımamasının gerekçelerini açıklamıştır. Hükümete göre, dersin aşağı yukarı yarısı, İncil ve Hıristiyanlığa dair bilgilerin *tam* olarak aktarılmasını, geri kalan bölümü ise, diğer dünya dinleri ve felsefelerini, etik ve felsefi konuları, Hıristiyanlık ve hümanizm değerlerini aktarmayı ve farklı inançtan bireylerin birbirleriyle diyalog kurma yeteneklerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle *tam muafiyet* tanınması durumunda, öğrenciler yalnızca Hıristiyanlığa dair bilgilerden mahrum kalmayacaktır. Dersin diğer yarısında yer alan öğeler, *tam* bir

muafiyetin Sözleşme çerçevesinde talep edilemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Böyle bir muafiyet hakkının tanınması halinde; yalnızca din değil, felsefe ve etikle ilgili konuların da, genel olarak zorunlu eğitim kapsamında yer alması olanaksız hale gelir. (§ 73)

Hükümet, *ebeveynlerin* çocuklarına kendi dinsel ve felsefi kanaatleri doğrultusunda eğitim sağlama hakkı olduğunu kabul etmektedir; bununla birlikte *toplumun*, farklı din ve felsefeden öğrenciler arasındaki saygı, anlayış ve hoşgörüyü arttırmakta meşru çıkarı olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca *çocuklar* açısından, farklı din ve felsefeler hakkında bilgi edinerek kendi kimliklerini geliştirmek ve ufuklarını genişletmek olanağına sahip olmak da önemli bir kazanımdır. (§ 77) Hükümet, Sözleşme'nin sistematik telkini yasakladığının, bilgi aktarımının bu kapsamda değerlendirilemeyeceğinin altını çizmiştir. Okul aracılığıyla verilen tüm bilgiler, belli ölçüde çocuğun gelişimine katkı sağlamakta ve onun kimliğini, düşüncelerini, bireysel kararlarını oluşturmaya yardımcı olmaktadır ki bu durumun Sözleşme'ye aykırı olduğu kabul edilmez, aksine Sözleşme çocuğun eğitim hakkını korumaktadır. (§ 78)

Hükümet, çatışan bu çıkarları dengelemek amacıyla oluşturulan sistemin, ebeveynlerin çocuklarını dinsel ve felsefi kanaatleri doğrultusunda yetiştirme hakkını koruduğunu ileri sürmüştür. 3 düzenekten oluşan bu sisteme göre, ebeveynler *kısmi muafiyet* hakkına sahiptir, ayrıca *ayrıştırılmış eğitim* olanağı kendilerine tanınmamaktadır ve bunlardan tatmin olmamaları halinde *yargı yoluna* gitmekte serbesttirler. (§ 79)

Hükümet'e göre, ebeveynlerin muafiyet için yazılı ve gerekçeli bir başvuru yapmaları da, Sözleşme'nin 8. maddesi bağlamında mahremiyetlerine müdahale oluşturmaz. Ebeveynlerin, açıkça dinsel bir uygulama ya da başka bir felsefeye bağlılık şeklindeki faaliyetler hakkında gerekçe göstermesi gerekmektedir. Gerekçe yalnızca geniş muafiyet talepleri için zorunludur ve bu durumda gösterilecek gerekçelerde de kapsamlı olma koşulu aranmamaktadır. Ayrıca gerekçelerini açıklarken, ebeveynlerin dinsel ya da felsefi kanaatleri hakkında bilgi vermekle yükümlülüğü yoktur. (§ 80-81)

Hükümet son olarak, başvuruçuların çocuklarının eğitim alması için tek seçeneğin devlet okulları olmadığını altını çizmiştir. Bireyler, gruplar ya da kurumlar kendi okullarını açabilir ya da evlerinde eğitim verebilir. Bu nedenle, kısmi muafiyet olanağı bulunan HDF dersinden memnun olmayan başvuruçular da, alternatif bir okul kurma imkânına sahiptir. Bu ekonomik açıdan da gerçekçi ve makul bir öneridir, çünkü özel okulların kurulması ve işletilmesi için gerekli olan harcamaların %85'inden fazlası kamu kaynaklarıyla finanse edilmektedir. (§ 82)

Bu hususlara ilişkin değerlendirmesinde AİHM ilk olarak, konuya dair genel içtihadı çerçevesinde bazı ilkeler ortaya koymuştur. Mahkeme'ye göre; ebeveynlerin 1 numaralı protokolün 2. maddesi kapsamında, dinsel ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkı, eğitimde çoğulculuğu güvence altına almayı amaçlamakta olup, bunun sağlanması Sözleşme'de tasarlanan şekliyle "demokratik toplum"un korunması için temel bir öneme sahiptir. Modern devletin gücü göz önüne alındığında, bu amaç her şeyden önce devlet eğitimi aracılığıyla gerçekleştirilmelidir (§ 84/b)

2. maddede, din dersleri ve diğer konular arasında bir ayırım yer almamaktadır ve bu madde kapsamında devlet, ebeveynlerin dinsel ya da felsefi kanaatlerine, oluşturacağı eğitim programlarının tümünde saygı göstermelidir. Aslen devletin bu doğrultuda hareket etme yükümlülüğü, yalnızca eğitimin içeriği ve bunun hazırlanma yöntemlerinin belirlemesini değil, üstlendiği bütün işlevlerin yerine getirilmesini kapsamaktadır. (§ 84/c) Bireysel çıkarlar bazı durumlarda bir grubun menfaatlerine nazaran ikincil planda kalmasına rağmen, demokrasi çoğunluğun görüşlerinin her zaman üstün tutulacağı anlamına gelmemektedir. Azınlıklara adil ve uygun davranılması ve baskın konuların kötüye kullanılmamasını sağlayacak bir denge kurulmalıdır. (§ 84/f) Bununla birlikte, müfredatın tasarlanması ve oluşturulması kural olarak taraf devletlerin yetkisindedir. Bu faaliyet, Mahkeme'nin görevi olmayan ve çözümü haklı olarak ülkelere göre değişen yerindelik meselelerini içermektedir. (§ 84/g)

Mahkeme, bu ilkeler ışığında incelemesi gereken *ilk sorunun*, HDF dersinde yer alan bilgilerin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda mı, yoksa sistematik telkin boyutuna varacak şekilde mi aktarıldığının saptanması olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda derse ilişkin yasal çerçeveyi oluşturan düzenlemeler ve bunlara ilişkin hazırlık çalışmaları değerlendirilmiştir. AİHM'ye göre, hazırlık çalışmalarında ortaya konulduğu üzere, dersin yenilenmesinin amacı okulu, dinsel mesajların iletileceği ya da misyonerlik faaliyetlerinin yürütüleceği bir alan haline getirmek değil, bu kurumun çocukların birbirlerinin düşünce ve gelenekleri hakkında bilgi edinebilecekleri, farklı din ve felsefelerin buluşma noktası olarak işlev görmesini sağlamaktır ki bu amaçlar çoğulculuk ve nesnellik ilkeleriyle uyum içindedir. (§ 88) Yasanın metnine yansıyan temel düşünce; mezhepçilikten kaçınma ve kültürlerarası diyalogu teşvik etme amaçlarına, öğrencileri tam muafiyet sistemiyle gruplara ayırarak değil, onların aynı ders çerçevesinde bir arada eğitim görmelerini sağlayarak ulaşılabileceği olmuştur. AİHM bu bağlamda genel içtihadına atıf yaparak, Sözleşme'nin ebeveynlere, çocuklarını, eğitimleri sırasında din ve felsefeden tamamen muaf tutma hakkını sağlamadığını tekrarlamıştır. Bu nedenle, müfredatta yer alan Hıristiyanlık hakkındaki bilgilerin, diğer din ve felsefelerden daha büyük ağırlığa sahip olması tek başına, sistematik telkin oluşturacak şekilde çoğulculuk ve nesnellikten sapma olarak değerlendirilemez. Hıristiyanlığın taraf devletin ulusal tarihi ve geleneklerinde işgal ettiği yer göz önüne alındığında bu, devletin müfredatın tasarlanması ve oluşturulmasında sahip olduğu takdir payı kapsamındadır. (§ 89)

AİHM'nin genel içtihadında yer alan bir olgunun burada tekrarlandığını görüyoruz: Tarih ve gelenekler bağlamında dinin, taraf devletler açısından taşıdığı önem. Strazburg organları, bu olguyu kabul etmekte ve devletlerin takdir payını geniş yorumlamaktadır. Taraf devletlerin hemen hepsinde nüfusun büyük bir kısmı bir din ya da mezhebin üyesi durumundadır ve tali nitelikte bir yargı organı olan Mahkeme'nin bu konuda tek tip bir yaklaşımı tüm ülkelere benimsetmesi olanaklı gözükmemektedir. Yunanistan'daki Ortodoks kilisesinin baskın niteliği, kuzey Avrupa ülkelerinin çoğunda yer alan Luteryen devlet kilisesi, Akdeniz ülkelerindeki Katolik çoğunluk ya da Türkiye'de faaliyet gösteren Diyanet İşleri Başkanlığı bu konudaki çeşitlilik açısından ilk akla gelen örnekleridir. Daha önce din ve kiliselerin finansmanı konusunda, tarih ve gele-

neklere atıfla takdir payını geniş yorumlayan Mahkeme,³¹ aynı yaklaşımını burada da sergilemektedir. Fakat bu takdir payının da bir sınırı bulunmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz, kararın 84/f paragrafında, zaman zaman grup çıkarlarının bireysel çıkarlara üstün tutulabileceği, fakat bunun demokrasinin basit bir çoğunluk rejimi olduğu anlamına gelmeyeceği belirtilmiş ve baskın konunun kötüye kullanılmasını engelleyecek, azınlıkların haklarını güvenceye alacak önlemlere mutlaka yer verilmesi gerektiği vurgulanmıştı. Bu bağlamda, azınlıkların ya da bireylerin, niceliği nedeniyle çeşitli imtiyazlara sahip olan çoğunluğa karşı korunması için çeşitli asgari standartların belirlendiği gözlemlenmektedir. Sistematik telkin yasağı da, din dersleri açısından ortaya konan asgari standardı oluşturmaktadır. Taraf devlet, belirli bir dine müfredat içerisinde ağırlık verebilir, fakat bu ağırlık *sistematik telkin* boyutuna ulaşmamalıdır. Bunun tespiti için Mahkeme ilk olarak, dersin içeriğini, *eleştirelilik, çoğulculuk ve nesnellik* açısından değerlendirmiştir.

Mahkeme, ilgili yasada dersin amacı olarak, öğrencilere Hıristiyanlık ve ahlak terbiyesi verilmesinin gösterildiğinin altını çizmiştir. Bu özellik dersin içeriğinde, Hıristiyanlığa açıkça baskın bir konum tanınmamasıyla katmerlenmektedir. Örneğin eğitim yasasında, Evangelikan mezhebi ve diğer Hıristiyanlık inançlarına dair *tam* bir bilgi aktarımından söz edilirken, diğer din ve felsefeler için böyle bir gereklilik bulunmamaktadır. Müfredata göre de dersin amacı, öğrencilere Hıristiyanlığa ve Hıristiyan yaşam görüşünün gereklerine dair *tam* bir anlayış, buna karşın diğer dünya dinleri ve felsefelerine dair *sağlıklı* bilgi vermektir. (§ 92)

Eğitim yasasında yer alan amaçlardan birinin, Hıristiyanlık ve hümanizm değerlerine karşı anlayış ve saygıyı *geliştirmek* olduğunu vurgulayan Mahkeme, müfredatta yer alan çeşitli özellikler dikkate alındığında, bunun bilgi vermeyi aşan bir anlam içerdiğini belirtmiştir. Örneğin 5, 6 ve 7. sınıflar için, Hıristiyan inancı ve ahlakının temellerini Luteryen bir perspektifle *öğrenmek* bir yükümlülükken; İslam, Musevilik, Hinduizm ve Budizm'in ana özellik ve öyküleri hakkında *çalışmalar yapmak* ya da laik yönelimler ve hümanist geleneğin gelişimi hakkında *bilgi edinmek* yeterlidir. Aynı şekilde 6. sınıf öğrencilerinin, 10 Emir'i ezberlemeleri, Hıristiyanlığa dair çeşitli etik metinleri bilmeleri, bunların Hıristiyanlık tarihi ve günümüzde işgal ettiği yerleri öğrenmeleri gerekmektedir. Bunlara eşdeğerde yükümlülükler diğer din ve felsefeler açısından öngörülmemiştir. (§ 93)

Bunun dışında, ayrıştırılmış eğitim aracılığıyla kısmi muafiyet olanağı tanınsa da, çeşitli dinsel faaliyetlere katılma yükümlülüğü genel olarak müfredatta yer almaktadır. Mahkeme'ye göre, bu tür faaliyetlerin en azından bazılarının katılmak, özellikle küçük çocukları etkileyecek sonuçlar doğurabilir ve bu durum 1. numaralı protokolün 2. maddesi açısından sorun yaratabilir. (§ 94) Eğitim yasasında yer alan genel amaç, dersin içeriği ve amaçları ile diğer yasal düzenlemeleri birlikte değerlendiren Mahkeme, Hıristiyanlık ile diğer din ve felsefelerin eğitimi arasında yalnızca niceliksel değil, niteliksel bir fark olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu farklılıkların bulunduğu bir ortamda, yasada yer alan

³¹ Mahkeme, *Alujer Fernandez ve Caballero Garcia v. İspanya*, 14 Haziran 2001, 53072/99.

öğelerden biri olan; değişik inanç ve inanış algılarına sahip insanlar arasındaki, anlayış, saygı ve diyalog kurma yeteneğini geliştirme amacına nasıl ulaşılacağı belirsiz bir hal almaktadır. (§ 95)

AİHM, bu dengesizliği saptadıktan sonra, öğrencilere tanınan kısmi muafiyet ve ayrıştırılmış eğitim olanaklarının, ortaya çıkan sorunları gidermek için yeterliliğini incelemiştir. *İlk olarak*, Mahkeme'nin tespitine göre, kısmi muafiyet düzenlemesi, ebeveynlerin dersin planı hakkında yeterli şekilde bilgi sahibi olarak, bu planda yer alan konulardan kendi dinsel veya felsefi inançlarına aykırı olanları saptayıp okul idaresine bildirecekleri yönünde bir varsayımaya dayanmaktadır. Bu ise, sadece ebeveynlere değil, planlamada ve bu detaylı planları ebeveynlere aktarmada güçlükler yaşayan öğretmenlere de üstesinden gelinmesi zor bir görev yüklemektedir. Bunun yanı sıra öğretmenin ders kitabını takip etme yükümlülüğü bulunmadığından, ebeveynlerin sınıfta hangi konunun işlendiğini sürekli takip etmeleri ve kendi inançlarına ters düşen bölümleri tanımlamaları oldukça zordur. (§ 97)

İkinci önemli husus, kısmi muafiyet için makul nedenler belirtilmesi gerekliliğidir. Mahkeme'ye göre, dinsel ve felsefi kanaatlerle ilgili bilgiler özel hayatın en mahrem yönlerinden birini oluşturmaktadır. Mahkeme, ebeveynlere dinsel ve felsefi kanaatlerine dair detaylı bilgileri okul yönetimlerine açıklama yükümlülüğü getirmenin, Sözleşme'nin 8. ve belki de 9. maddesinin ihlalini oluşturabileceğini düşünmektedir. Bu olayda, ebeveynlere kendi kanaatlerini açıklamak gibi bir ödev yüklenmemekte; ayrıca ilgili yönerge, okul yönetimlerini, özel hayata saygı için ebeveynlerin haklarını tam anlamıyla dikkate almaları konusuna uyarılmaktadır. Bununla birlikte Mahkeme, makul gerekçeler sunma koşulunun, özünde, ebeveynlerin kendilerini dinsel ve felsefi kanaatlerinin mahrem yönlerini açıklamak zorunda hissetmeleri riskini oluşturduğunu belirtmiştir. Dersin hangi bölümünün, farklı bir dinin uygulaması veya yaşam felsefesine bağlılık teşkil ettiğini izah etmek zorunda kalan ebeveyn açısından, açıklanan güçlükler nedeniyle bu tür bir zorlama riski bulunmaktadır. Ayrıca, muafiyet talebinin makul olup olmadığı sorunu taraflar arasında potansiyel bir çatışma zemini oluşturmaktadır ki, ebeveynler muafiyet talep etme konusunda bir istek açıklamayarak böyle bir durumdan kaçınmayı tercih edebilirler. (§ 98)

Üçüncüsü, ebeveynler kısmi muafiyet için makul gerekçeleri olduğunu bildiren yazılı talepte bulunsa dahi bu, öğrencinin mutlaka muaf tutulacağı anlamına gelmemektedir. Yasaya göre, ebeveynlerin böyle bir talepte bulunmaları durumunda okul, müfredat içerisinde mümkün olduğunca ayrıştırılmış bir eğitim sağlamaya çalışacaktır. Bu tür durumlarda ayrıştırılmış eğitimin ne şekilde sağlanacağı ilgili yönergede gösterilmiştir. Buna göre, öğretmen ebeveyn ile işbirliği içerisinde, ebeveynlerin dinsel veya felsefi aidiyetlerini ve söz konusu faaliyetin niteliğini dikkate alarak, esnek bir yaklaşım uygular. Yönergede, dua okumak, ilahi söylemek, kilise ayinleri ve okuldaki dinsel oyunlar gibi faaliyetler için, "katılım yoluyla dâhil olma" yerine "gözlem yoluyla bulunma" şeklinde bir ayarlama yapılması önerilmektedir. Müfredata uygun şekilde bilgilerin aktarılması yönündeki amacı korumak adına, buradaki temel düşünce, muafiyetin, faaliyet yoluyla aktarılan bilgilerle değil, salt faaliyetle ilgili olması gerektiğidir. Ne var ki Mahkeme'ye göre, faaliyet ile bilgi arasında bu tür bir ayrımın yapılması sadece uygulanması karmaşık bir konu olmakla kalmayıp, aynı zamanda kısmi muafiyet hakkının etkinliğini esaslı şekilde azaltmaktadır. (§ 99)

Bu saptamalar ışığında Mahkeme, kısmi muafiyet sisteminin ebeveynleri, uygunsuz şekilde özel yaşamını ifşa etme riski gibi ağır bir yükü karşı karşıya bıraktığı ve okul ile ev arasındaki çatışma potansiyelinin ebeveynleri böyle bir talepte bulunmaktan caydırabileceği sonucuna ulaşmıştır. Özellikle dinsel niteliği olan faaliyetlere ilişkin örneklerde, kısmi muafiyetin kapsamı ayrılaştırılmış eğitim aracılığıyla esaslı şekilde düşebilmektedir. Bu durumun, Sözleşme'nin 8. ve 9. maddeleri ışığında yorumlanan 1 numaralı protokol'ün 2. maddesindeki, ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkı ile bağdaşması güçtür. Bu bağlamda Sözleşme'nin, *kuramsal veya hayali değil, somut ve etkin hakları korumak üzere tasarlandığı* unutulmamalıdır. (§ 100)

Taraf devletin, başvuruçuların özel okul açma olanağına sahip olduklarına dair savunması için de Mahkeme, bu olanağın sağlanmasının, devletin, herkese açık olan devlet okullarında çoğulculuğu koruması yükümlülüğünü ortadan kaldırmadığını belirtmiştir. (§ 101) Sonuç olarak, dersin yeniden kurgulanması için taraf devletçe takdire şayan amaçlar belirtilmiş olsa da, eğitim sürecinde aktarılan bilgilerin nesnel, eleştirel ve çoğulcu olduğu söylenemez, dolayısıyla başvuruçulara *tam muafiyet* olanağının tanınmamış olması, 1 numaralı protokolün 2. maddesini ihlal etmektedir. (§ 102)

Kararın inanç özgürlüğü açısından taşıdığı önemi ortaya koyan bir ifade, yine kararın içerisinde yer almaktadır; Sözleşme, kuramsal ve hayali değil, somut ve etkin hakları korumak için tasarlanmıştır. Strazburg organları, uzun bir dönem inanç özgürlüğüne ilişkin içtihatlarında, taraf devletlere tanınan takdir payını oldukça geniş yorumlayarak eleştiriye açık bir tutum sergilemişlerdi. Folgero kararı bu anlamda büyük önem taşımaktadır. Bu başvuruda da, taraf devletin takdir payını geniş yorumlamak için çeşitli argümanlar kullanılabilirdi. Genel olarak insan hakları sicili düzgün bir ülke olan Norveç, oldukça olumlu gözükken amaçlarla çeşitli din ve felsefelerden öğrencileri bir araya getirecek yeni bir ders oluşturmuş, bu dersten ayrılaştırılmış eğitim aracılığıyla muafiyet olanağı sağlamış, ayrılaştırılmış eğitimi ayrıntılı olarak düzenlemiş, ilgili mevzuatta dersin sistematik telkin şeklinde işlenmemesi ve ebeveynlerle işbirliği zorunluluğunu sürekli vurgulamış ve nihayetinde, uygulama ve kararlara karşı itiraz yolları öngörmüştür. Kısacası yeni düzenleme, *kuramsal* olarak yeterli gözükmemektedir.

Fakat AİHM, bununla yetinmemiş, ebeveynlerin haklarının *etkin ve somut* olarak korunup korunmadığı meselesine yoğunlaşmıştır. Değerlendirmesine dinin, devletin tarih ve gelenekleri açısından taşıdığı öneme değinerek başlayan ve bu nedenle din derslerindeki Hıristiyanlığa dair nicel ağırlığı takdir payı kapsamında yorumlayan Mahkeme, ardından din derslerinin kurgulanışındaki ince ayrımlar üzerinde ayrıntılı biçimde durmuştur. Burada kullandığı yöntem, daha sonra Zengin kararında yinelenecektir. İki aşamadan oluşan bu değerlendirmede ilk olarak dersin içeriği; eleştirelilik, nesnellik ve çoğulculuk açısından incelenmiştir. Bu aşamada dersin söz konusu koşulları karşıladığı sonucuna ulaşırsa, başka bir incelemeye gerek görülmeyecektir, çünkü sistematik telkin düzeyine varmayan bir eğitim, öğrencilere muafiyet tanınmasını gerektirmez. Aksi bir yaklaşımın benimsenmesi halinde, kurumsallaşmış bir eğitim sistemini yürütmek mümkün olmaz. Fakat eğitimin içeriği sistematik telkin oluşturacak nitelikteyse, değerlendirmenin ikinci aşamasına geçilmesi ve

bu durumun ortaya çıkardığı sorunları giderecek düzeneklerin varlığının ve yeterliliğinin incelenmesi gerekmektedir.

Folgero kararında, ayrıştırılmış eğitim aracılığıyla tanınan muafiyet hakkı bu sorunları gidermek açısından yetersiz bulunmuştur. HDF dersinin hazırlanması sırasında, kültür ve dinler arası diyalogu arttırmak olarak gösterilen amaç, müfredat ve ilgili eğitim yasası göz önüne alındığında, dersin içeriğine yansımamıştır. Ağırlıklı biçimde Hıristiyanlığa yer verilen bu derslerde gerçek amacın bir kültür ve dini, küçük yaştaki öğrencilere aktarmak ve hatta benimsetmek olduğu izlenimi doğmaktadır ki bu görüş Mahkeme tarafından paylaşılmıştır. Bu saptamayı gerektiren argümanlar ilgili mevzuatta ve Mahkeme'nin esasa ilişkin incelemesinde oldukça ayrıntılı ve açık olarak yer aldığı için tekrarlamaya gerek yok. Fakat muafiyet sistemi için yapılan değerlendirmedeki bazı noktaların altını çizmek gerekiyor.

Öncelikle eleştirel, nesnel ve çoğulcu bir yapıya sahip olmayan din dersleri için, dileyen ebeveynlere *koşulsuz* muafiyet olanağı tanınması, Sözleşme çerçevesinde bir zorunluluk halini almıştır. Bu bağlamda Norveç'in bulduğu oldukça yaratıcı, ayrıştırılmış eğitim gibi çözümler, muafiyet hakkının yerini doldurmamaktadır. Gerçekten de açıkça dinsel içerikli olan öğeleri, faaliyet ve bilgi olarak ayırmak ve muafiyeti yalnızca faaliyetlere özgülemek, muafiyet hakkının içini boşaltmak anlamına gelmektedir. Ayrıca ders, ağırlıklı olarak bir inançtan oluşuyorsa, hangi bölümlerin ebeveynlerin inançlarına aykırılık oluşturacağını özgül olarak belirlenmesi neredeyse olanaksız olacaktır, kısmi muafiyet yeterli bir çözüm olmayacaktır. Bu nitelikte bir uygulamaya örnek oluşturan HDF dersleri açısından Mahkeme, *tam muafiyet* hakkı tanınmamasını, ihlal kararının gerekçesi olarak göstermiştir.

Bununla bağlantılı bir diğer önemli özellik, muafiyet talebinin içeriğine ilişkindir. Mahkeme, bu talebin gerektirilmesini, ebeveynler için, özel yaşamlarını ifşa etme sonucunu doğuracak ağır bir yük olarak nitelemiştir. Bu içtihat, taraf devletlerin koşulsuz muafiyet sağlama yükümlülüklerini pekiştirmektedir. Muafiyet için herhangi bir gerekçe gösterilmesini istemek, *inancını açıklamaya zorlama* olarak değerlendirilecektir. Bu hususa ilişkin, taraf devletin, muafiyet için gerekçe gösterilmesinin, ebeveynlerin dinsel ya da felsefi kanaatlerini açıklama sonucunu doğurmayacağı savunması da kabul görmüştür. Sistematik telkin oluşturan öğelerin, faaliyet ve bilgi şeklinde ayrılmasının olanaklı olmaması gibi, ebeveynlerin dersin ilgili bölümlerinin inançlarına aykırılık oluşturduğunu gerektendirirken, inançları hakkında açıklama yapmaları da olanaklı değildir.

Mahkeme'nin oluşturduğu bu yorum aynı zamanda, daha önceki kararlarına göre bir gelişime işaret etmektedir. 2001 yılında verdiği Saniewski kararında AIHM, 9. maddenin, dinsel inançlar konusunda sessiz kalma hakkını garanti edip etmediği sorununu tartışmaya açık olarak niteleyip incelemesini başka hususlar üzerinden yürütmüştü.³² Daha sonra, Yunanistan'daki nüfus cüzdanlarından din hanesinin kaldırılmasına karşı yapılan bir başvuruda, dinsel inançlara bu tür belgelerde yer verilmesinin, inanç sahiplerini, idari makamlarla olan ilişkilerinde ve hatta iş ortamlarında, "ayrımcılık riski" taşıyan

³² Mahkeme, *Saniewski v. Polonya*, 26 Haziran 2001, 40319/98.

durumlarla karşı karşıya bırakacağını belirtmişti.³³ Fakat bu olayda da, inancını açıklamak için kullanılan aracın, yani nüfus cüzdanının niteliği ve bunun doğurabileceği sorunlar vurgulanmıştı. Oysa Folgero kararında, ebeveynlerin kendilerini, dinsel ve felsefi kanaatlerinin mahrem yönlerini açıklamak zorunda hissetmeleri -tek başına- bir "risk" olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu kararlar birlikte, genel olarak inancını açıklamaya zorlanmanın ve hatta böyle bir risk bulunmasının, araç ve ortamlardan bağımsız bir biçimde, Sözleşme'nin ihlali sonucunu doğuracağı bir ilke olarak ortaya konmuştur.

3. Hasan ve Eylem Zengin Kararı

Zorunlu din dersleri, 1982 Anayasası ile Türkiye'nin gündemine girdi ve o günden bu yana tartışma konusu olmayı sürdürüyor. Konunun Mahkeme önüne taşınması, ardından bu bölümde inceleyeceğimiz ihlal kararının çıkması ve bu karara paralel olarak Danıştay'ın, genel içtihadını değiştirerek, dileyen öğrencilerin bu dersten muaf tutulması gerektiği yönünde karar vermesi, konuyu güncel bir mesele haline getirdi.

Folgero kararının hemen akabinde verilen Zengin kararı³⁴, zorunlu din derslerinden muafiyet talepleri Türkiye'deki yetkili organlar tarafından reddedilen ebeveynlerin yaptığı bir başvuruya dayanıyor. Din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin niteliği ve içeriğine ilişkin Türkiye doktrininde ileri sürülen görüşler, incelenecek Zengin kararı esas olarak dersin içeriği ve muafiyet olanakları üzerine temellendirildiği için burada yinelenmeyecek.³⁵ Söz konusu dersler hatırlanacağı üzere anayasal bir dayanağa sahip³⁶. Muafiyet olanağı ise, 1990 yılında Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığı'nca yayınlanan bir karar ile Hristiyan ve Musevi yurttaşlara, bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelemeleri kaydıyla tanınmıştı.³⁷ Bunun dışında, muafiyet sistemi hakkında herhangi bir *hukuki* düzenleme bulunmamaktadır.

---

³³ Mahkeme, *Sofianopoulos, Spaidiotis, Metallinos ve Kontogiannis v. Yunanistan*, 12 Aralık 2002, 1988/02; 1997/02; 1977/02.

³⁴ Mahkeme, *Hasan ve Eylem Zengin v. Türkiye*, 9 Ekim 2007, 1448/04. Bundan sonra, kararın paragraf numarasına, metin üzerinde, parantez içinde atıf yapılacaktır.

³⁵ Bu görüşlere ilişkin kısa bir özet için bkz. Berke Özenç, *a.g.e.*, s. 125.

³⁶ *VI. Din ve vicdan hürriyeti* - Madde 24: *Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.*

Bu hüküm doğrultusunda düzenlenen 1739 sayılı Milli Eğitim Kanunu'nun 12. maddesi şöyledir: *Türk millî eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilköğretim okulları ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.*

³⁷ *Millî Eğitim Bakanlığının teklifi üzerine; azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim okullarımızda öğrenim gören TC uyruklu Hristiyanlık ve Musevîlik dinlerine mensup öğrencilerin; bu dinlerden birine mensup olduklarını belgeliyorları kaydıyla, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine girmelerinin zorunlu olmadığı, ancak bu derse girmek istedikleri takdirde velilerinden yazılı dilekçe getirmelerinin gerekli olduğu hususunun kabulü kararlaştırıldı.* Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Girmek Zorunda Olmayan Öğrenciler Konulu Genelge*, Karar Numarası: 1, Karar Tarihi: 9 Temmuz 1990; *Tebliğler Dergisi Sayı: 2317, Tarih: 23 Temmuz 1990.* (Ayrıca bkz. <http://dogm.meb.gov.tr>)

Kararın değerlendirilmesinde Folgero davasında kullanılan yöntem izlenerek, Mahkeme'nin gerekçeleriyle aynı doğrultuda olan başvuru-cuların iddialarına kısaca yer verilecektir. Yürürlükte olan ilköğretim müfredatı (§ 21)³⁸ ve Milli Eğitim Bakanlığı'nca onaylı ders kitaplarından (§ 22) hareketle başvuru-cular, zorunlu din derslerinin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda yürütülmediğini belirtmişlerdir. Tamamen İslam inanç ve geleneğinin Sünni yorumu doğrultusunda, dinsel bir bakış açısıyla hazırlanan müfredat, Sünni İslam'ın geleneksel ritüellerini tasvir eden ders kitaplarıyla birlikte ele alındığında, açıkça nesnellikten uzaktır. Ayrıca, Sünnilik temelinde şekillenen müfredat programında, başvuru-cuların inancı olan Alevilik yok sayılmaktadır. (§ 36-37) Başvuru-culara göre; müfredat, bunun uygulanması sırasında verilen bilgiler ve ders kitapları, dersin esas amacının öğrencilerin İslami kültürlerini güçlendirmek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu derslerin parçası olan ahlak eğitimi de daha çok dersin gizli amacını örtmek için kullanılmaktadır. (§ 38)

Hükümet savunmasına, Folgero davasında Norveç'in ileri sürdüğü argümanlara benzer bir şekilde, dersin kurgulanışındaki genel ilkelere atıfla başlamıştır. İlgili müfredatta gösterildiği üzere dersin amacı, farklı artalanlara sahip öğrenciler arasındaki anlayış, hoşgörü ve saygıyı arttırmak ve her bir bireyin kimliğine, Türkiye'nin ulusal tarihine ve diğer din ve yaşam felsefelerine yönelik saygı ve anlayışı geliştirmektir. Bu çerçevede hükümet, AİHM'nin içtihatlarında kabul edilmiş olan devletin düzenleme yetkisi kapsamında, istismarları engellemek için, devlet denetiminde din ve ahlak öğretimi yapıldığını belirtmiştir. (§ 40) Derslerin zorunlu niteliği de, çocukları dinsel fanatizme yol açan hurafe ve yanlış bilgilerden koruma isteğinden kaynaklanmaktadır. (§ 44)

Hükümet'e göre, dinsel otoriteler tarafından değil de Milli Eğitim Bakanlığı'nca, Anayasa ve yasalar doğrultusunda hazırlanan müfredat, laiklik ilkesiyle uyumludur ve kesinlikle mezhepsel öğeler içermemektedir. Bu bağlamda söz konusu derste, başvuru-cuların iddialarının aksine, İslam'ın Sünni anlayışı temel alınmamakta, belli bir dinin öğretisi ve ritüellerine yer verilmemekte, çeşitli dinler hakkında *genel bilgiler* aktarılmaktadır. (§ 41) Ders için hazırlanan müfredatta da, Türkiye'deki tarikât ve mezheplerin yaklaşımları dikkate alınmamakta, buna ilişkin konular bulunmamaktadır. Daha çok felsefe alanına giren, Alevi inancı hakkındaki bilgiler ise, kapsamlı bir eğitimi gerektirmektedir ve 9. sınıfta bu konuya dair bilgiler aktarılmaktadır. (§ 43)

Ayrıca çocuklara İslam inancının öğretilmesi; nesnel, çoğulcu ve yansız bir yöntem benimsendiği sürece, tek başına Sözleşme'ye aykırılık oluşturmamaktadır. Günümüz Türkiye toplumunda İslam eğitimine diğer din ve yaşam felsefelerinden daha çok zaman ayrılmasının meşru nedenleri bulunmaktadır. Türkiye'nin laik yapısı ve bu tür bilgilerin aktarımı için en uygun kurumların okullar olması, bu özelliği daha da belirginleştirmektedir. (§ 42)

Bu derslerden muafiyet olanağı, Lozan Antlaşması ve ilgili karar doğrultusunda Musevi ve Hıristiyan öğrencilere tanınmıştır. Hükümet, AİHM önün-

³⁸ Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Karar Sayısı: 373, Karar Tarihi: 19.09.2000, MEB Tebliğler Dergisi, Cilt: 63, Sayı: 2517, Ekim 2000. Bu müfredatın yerine 28 Aralık 2006 tarihinde yeni bir müfredat yürürlüğe girmiştir. <http://dogm.meb.gov.tr>. Yeni müfredatın yürürlüğe girmesi nedeniyle Zengin kararının bağlayıcı olmadığına dair tartışmalara ileride yer verilecektir.

deki duruşmalar sırasında, ateist bireylerin muaf olmayı istemesi halinde, taleplerinin ilgili otoritelerce değerlendirileceğini belirtmiştir. (§ 44) Ayrıca verilen eğitim, bunun laiklik ilkesine uygunluğunu sıkı şekilde izleyen idari mahkemelerin denetimine tabidir. Buna ek olarak, ilköğretim düzeyinde dersi anlatan öğretmenler üniversite eğitimi almaktadır ve din kültürü ve ahlak bilgisi alanında diploma sahibidir. Ortaöğretim düzeyinde derse giren öğretmenler ise, ilahiyat fakültelerinde yüksek lisans düzeyinde eğitim almışlardır. (§ 45)

Hükümet'in savunmasında dikkat çeken öğelerden biri, takdir payının geniş yorumlanmasını sağlamak için, Türkiye'nin özel koşullarının vurgulanmasıdır. Hükümet'e göre, çocukları dinsel fanatizmden korumak, bunun için doğru İslam'ı öğretmek, ancak laik devletin okullarında olanaklı olabilir. Böyle bir ortam aynı zamanda farklı din ya da mezhepten çocuklar arasında hoşgörü ve diyalogu geliştirmeye zemin hazırlamaktadır. Bu amaçlarla kurgulanmış dersler belirli bir *dinin* öğreti ve uygulamalarını *içermemektedir*. Fakat bu iddianın hemen ardından, İslam eğitimine *ağırlık tanınmasının*, derslerin niteliği sistematik telkin boyutuna varmadığı sürece, Sözleşme'nin ihlaline neden olmayacağı belirtilmiştir. Bu ancak iyi niyetli bir yorumla bir çelişki olarak değil de, aşamalı bir savunma olarak kabul edilebilir.

AIHM incelemesine, konuya ilişkin genel ilkelerin tekrarıyla başlamıştır. (§47-55) Ardından, Folgero kararında olduğu gibi dersin içeriğini, tarafların iddialarını göz önüne alarak değerlendirmiştir. Mahkeme Türkiye hükümetinin vurguladığı, müfredatta yer alan genel amaç ve ilkelerin, Sözleşme'nin 1. protokolünün 2. maddesiyle uyumlu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Anayasa'da yer alan laiklik ilkesinin, tarafsız bir hakem konumunda olan devleti bir dine imtiyaz tanımaktan alıkoyduğu ve inanç özgürlüğünün güvencesini oluşturduğunun aldığının altını çizmiştir. Bu bağlamda, dinin okullarda öğretilmesinin fanatizmle mücadelede önemli bir yöntem olduğunu ve dersin hazırlanması ve uygulanmasının laiklik ilkesine uyumluluğunun, idari yargı tarafından denetleniyor olmasını da dikkatle not etmiştir. (§ 58-59)

Bu özelliklere karşın Mahkeme'ye göre, müfredat ve ders kitapları, diğer din ve felsefelere oranla İslam'a büyük bir öncelik tanımaktadır. (§ 63) Müfredatta; ibadetlerin, Allah'a karşı sahip olunan duyguların ve toplumsal dayanışmanın gelişmesi açısından taşıdığı önem, İslam'ın rasyonel ve evrensel değeri açıklanmakta, Hz. Muhamed'in davranışları ve Kuran hakkındaki çalışmalar ile "hac ve kurban", "melekler ve diğer görünmeyen varlıklar", "ahirete iman" gibi, İslam dinin temel yönlerine yer verilmektedir. (§ 60) Ders kitapları da, taraf devletin iddialarının aksine yalnızca dinler üzerine genel bilgilerin aktarımıyla sınırlı olmayıp, İslam inancının temel ilkelerine ve bu dinin, "iman", "beş vakit namaz", "Ramazan", "hac" gibi ritüellerine dair bilgiler içermektedir. (§ 61) Bunun yanı sıra öğrenciler, Kuran'dan çeşitli ayinleri ezberlemek, namaz kılmayı öğrenmek ve sonucunda da değerlendirme için yazılı sınavlara girmekle yükümlüdürler. (§ 62)³⁹

Fakat Mahkeme, Türkiye'de yaşayanların büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu dikkate alındığında, İslam dinine tanınan önceliğin tek başına,

³⁹ Kararın 20 ve 24. paragrafları arasında, müfredat ve milli eğitim bakanlığınca onaylı ders kitaplarına ilişkin, dersin içeriğindeki Sünni İslam ağırlığını ortaya koyan, ayrıntılı bir döküm yer almaktadır.

sistemik telkin olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir. (§ 63) Bu, Folgero kararındaki saptamayla aynı doğrultudadır. O kararda AİHM, dersin içeriğinde Hıristiyanlığa verilen nicel ağırlığı taraf devletin takdir payı içerisinde kabul ederek, incelemesini nitelik açısından gerçekleştirmişti.⁴⁰ Zengin kararında da yukarıda aktarılan saptamalar, dersin içeriğindeki İslami ağırlığı açıkça göstermektedir. Bu durum Mahkeme'ye göre devletin takdir payı kapsamındadır. Ama bu değerlendirme, eğitimin *nesnel, eleştirel ve çoğulcu* bir tarzda verilme yükümlülüğünü ortadan kaldırmamaktadır.⁴¹ Dolayısıyla Mahkeme, yaptığı saptamalar ışığında nitelik sorunu bakımından incelemesini sürdürmüştür. (§ 64)

Bu bağlamda ilk olarak, başvuru sahiplerinin sahip olduğu Alevi inancının, Türkiye toplumu ve tarihinde derin kökleri olduğu ve kendine özgü özellikleri bulunduğu *taraf tarafa tartışmalı olmadığı* altı çizilmiştir. Belirli bir düzeyde kudret, ciddiyet, bütünlük ve önem taşıdığı açık olan, dolayısıyla Sözleşme çerçevesinde koruma gören Alevilik inancı, okullarda öğretilen İslam'ın Sünni anlayışından farklıdır. (§ 66) Hükümet, bu duruma ilişkin olarak, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde, İslam'ın herhangi bir mezhebinin ya da tarikatının görüşlerinin dikkate alınmadığını belirtmiştir. Mahkeme'ye göre ise, nüfus önemli bir bölümünü oluşturan Alevilerin inançlarının ilke ve ritüellerine yer verilmemesi bir eksiklik oluşturmaktadır. İlk ve ortaöğretimde Aleviliğin temellerine ilişkin bilgiler yer almazken, 9. sınıfta bu inancın doğmasında büyük etkisi olan iki kişinin yaşam ve felsefelerine değinilmesi, söz konusu eksikliğin giderilmesi için yeterli değildir. (§ 67)

Ebeveynlerin çocuklarını kendi inanç ve felsefeleri doğrultusunda eğitime, aydınlatma ya da tavsiyelerde bulunma olanağına sahip olmaları da bu sonucu değiştirmemektedir. AİHM'ye göre taraf devletlerin müfredatlarında din eğitime yer vermeleri, buna karşın muafiyet olanağı tanımamaları halinde, ebeveynler söz konusu derslerin nesnellik ve çoğulculuk kriterlerini karşılamasını ve kendi dinsel ya da felsefi kanaatlerine saygılı şekilde yürütülmesini haklı olarak bekleyebilirler. (§ 68) Demokratik bir toplumda çocukların, inanç özgürlüğü bağlamında dinsel meseleler hakkında eleştirel bir düşünce yapısı geliştirebilmeleri ancak eğitimde çoğulculuk sayesinde olanaklıdır. (§ 69) Bu veriler ışığında sonuç olarak, din kültürü ve ahlak bilgisi adı altında yürütülen eğitim nesnellik ve çoğulculuk kriterlerini karşılamamaktadır ve inancı müfredatta açıkça eksik olan başvuru özeline de bu eğitim dinsel ve felsefi kanaatlere saygı gösterme yükümlülüğüyle bağdaşmamaktadır. (§ 70)

Fakat din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin sistemik telkin boyutuna varan bir içeriğe sahip olduğunun saptanması, bu derslerin Sözleşme'ye aykırılık oluşturduğu anlamına gelmemektedir. Eğer ebeveynlerin inancına saygı yükümlülüğünü sağlayacak, muafiyet sistemi gibi uygun araçlar bulunuyorsa,

⁴⁰ Mahkeme, *Folgero ve Diğerleri v. Norveç*, 29 Haziran 2007, 15472/02, § 89.

⁴¹ Aslında dersin büyük bölümünün bir inancın öğretilmesine özgülenmesi durumunda, bu sayılan kriterlerin karşılanması pek de mümkün olmamaktadır. Bir yandan tek bir dine ağırlık tanımayı açıkça tercih eden devletin, diğer yandan bu dini eleştirel bir perspektiften aktarmasını beklemek gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır. Aynı tespit, bir inancın dersin büyük bölümünü oluşturması durumunda, çoğulcu bir anlayışın benimsenmesi olasılığı için de yapılabilir. Mahkeme'nin Folgero ve Zengin kararlarında ulaştığı sonuç bu varsayımı doğrulamaktadır.

söz konusu ders Sözleşme'ye uygundur. Kararın ikinci bölümünde bu husus araştırılmıştır. Mahkeme'ye göre, müfredatta din derslerine yer verilmesi halinde, çocukların, okulda verilen dinsel eğitimle ebeveynlerinin dinsel ya da felsefi kanaatleri arasında bir çatışma oluşması olgusundan mümkün olduğunca korunması gerekmektedir. Avrupa ülkelerinde verilen din eğitimi sırasında izlenen yöntemlerin çeşitliliğine rağmen, hemen hemen tüm taraf devletler bu korumayı sağlayacak bir sistem oluşturmuşlardır: Öğrenciler muafiyet olanağına sahiptir ya da din dersi yerine başka bir derse girebilirler veya din dersleri tamamen seçimliktir. (§ 71)⁴²

Türkiye'de ise, Anayasa'ya göre zorunlu olan bu derslerden, ilgili karar uyarınca yalnızca Hıristiyan ve Musevi yurttaşlar, bu dinlere inançlarını kanıtlamaları halinde muaf tutulmaktadır. (§ 72) AİHM'ye göre, ebeveynlerin, çocuklarının söz konusu derslerden muaf tutulması için Hıristiyanlık ya da Musevilik inancına sahip olduklarına dair bir *ön bildirimde* bulunmak zorunda olmaları, Sözleşme'nin 9. maddesi çerçevesinde sorun yaratabilir. Mahkeme bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 24. maddesinde, "Kimse... dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz..." hükmünün yer aldığını vurgulamıştır. Ayrıca, dinsel kanaatlerin bireysel vicdan meselesi olduğuna dair içtihadını hatırlatmıştır. (§ 73)

Mahkeme değerlendirmesine, daha önce Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun da saptadığı bir çelişkinin altını çizerek devam etmiştir. Komisyon, yalnızca azınlık dini mensuplarına muafiyet olanağı sağlanmasının, Türkiye hükümetinin söz konusu derslerin mezhepler üstü olduğu yönündeki iddiasını zayıflattığını belirtmiştir: "Eğer söz konusu olan çeşitli dini kültürler hakkında bir ders ise, bu dersleri yalnızca Müslüman çocuklar için zorunlu tutmanın gereği yoktur. Buna karşılık, eğer bu ders, belirli bir dinin öğretisi niteliğinde, esas olarak İslam dinini öğretmeyi hedefliyorsa, o zaman da çocukların ve ebeveynlerinin dini özgürlüklerini korumanın gereği olarak zorunlu

---

⁴² Kararın 30 ve 34. paragrafları arasında, karşılaştırmalı hukuk başlığıyla konuya ilişkin ayrıntılı bilgi verilmiştir. Avrupa Konseyi'ne üye 46 devletin 43'ünde devlet okullarında din eğitimi bulunmaktadır. Din eğitimine yer vermeyen ülkeler Arnavutluk, Fransa ve eski Yugoslavya Makedonya Cumhuriyeti'dir. Slovenya'da mezhepler üstü bir eğitim, son sınıfta verilmektedir. 25 ülkede din eğitimi zorunludur. Fakat bu yükümlülüğün kapsamı farklılık göstermektedir. Türkiye, Finlandiya, Yunanistan, Norveç ve İsveç'te, din dersine *katılım* zorunludur. Bu 25 ülkenin 10'unda ise (Avusturya, Güney Kıbrıs, Danimarka, İrlanda, İzlanda, Litvanya, Malta, Monako, San Marino ve Birleşik Krallık) çeşitli koşullara bağlı olarak muafiyet hakkı tanınmaktadır. Diğer 10 ülkede (Almanya, Belçika, Bosna-Hersek, Litvanya, Lüksemburg, Hollanda, Sırbistan, Slovakya ve İsveç), öğrenciler zorunlu din dersi yerine başka bir derse girme olanağına sahiptir. Buna karşın 21 üye devlette (Andora, Ermenistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Hırvatistan, İspanya, Estonya, Gürcistan, Macaristan, İtalya, Letonya, Moldova, Polonya, Portekiz, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Rusya, Ukrayna), öğrenciler din derslerine, bu yönde bir talepte bulunmaları halinde katılmaktadır. Son olarak üçüncü bir grup devlette, öğrenciler din dersi ya da muadili bir derse katılmak zorundadır, fakat her zaman laik bir derse katılma seçeneğine sahiptirler.

bir ders olmaktan çıkarılmalıdır.”⁴³ Bu görüş AİHM tarafından da paylaşılmıştır. (§ 74)

Hükümet duruşmalar sırasında, var olan muafiyet hakkının talep edildiği takdirde, diğer inançları kapsayacak şekilde genişletilebileceğini belirtmiştir. Fakat Mahkeme’ye göre, muafiyet olanağının kapsamı ne olursa olsun, ebeveynler dinsel ya da felsefi kanaatleri hakkında okul otoritelerini bilgilendirmekle yükümlü tutuldukları sürece, söz konusu muafiyet sistemi, onların inanç özgürlüğüne saygı duyulmasını sağlayacak elverişli bir araç olarak nitelendirilemez. Buna ek olarak, konuya dair *açık bir metin bulunmaması halinde*, okul otoriteleri, tıpkı başvuruçunun durumunda olduğu gibi, böyle talepleri reddetme imkânına her zaman sahiptir. (§ 75)

Sonuç olarak Mahkeme, var olan muafiyet usulünün uygun bir yöntem olmadığını ve söz konusu ders nedeniyle çocuklarının, okulda aktarılan ve kendilerinin sahip olduğu değerlere bağlılık arasında bir çatışmayla yüzleşebileceğini haklı olarak düşünen ebeveynlere yeterli koruma sağlamadığını belirtmiştir. Bu durum özellikle, Sünni İslam dışında bir inanca sahip ebeveynlerin çocuklarına hiçbir uygun seçenek sunulmaması nedeniyle açığa çıkmaktadır, çünkü var olan muafiyet usulü ebeveynleri ağır bir yük altına sokabilir ve çocukların bu derslerden muaf olmasını sağlamak için dinsel ya da felsefi kanaatlerini açıklamak zorunda bırakabilir. (§ 76) Dolayısıyla başvuruçunun 1 numaralı protokolün 2. maddesiyle korunan hakkı ihlal edilmiştir.

Görüldüğü gibi Zengin kararında, Folgero kararıyla oluşturulan içtihat sürdürülmüştür. Zorunlu din dersi, öncelikle içerik açısından irdelenmiş, ardından sistematik telkin düzeyinde bilgi aktarımı ve çeşitli dinsel pratiklere katılımı öngördüğü saptanan dersin, ebeveynlerin inançlarına saygı duyulmasını güvence altına alan olanakları sağlayıp sağlamadığı incelenmiştir. Folgero kararından farklı olarak, başvuruçulara hiçbir muafiyet olanağı tanınmaması ihlal kararını kaçınılmaz kılmıştır. Fakat bu karardaki önemli bir noktanın altını çizmekte yarar var; Folgero kararında olduğu gibi, muafiyet hakkının *koşulsuz* olması gerekliliği yinelenmiştir. Dolayısıyla, karar doğrultusunda Sözleşme’ye uyum sağlanması adına yeni düzenlemelere gidilirken, bu özellik dikkate alınmalı, muafiyet talep eden ebeveynler hiçbir gerekçe göstermeden, hangi dine mensup olduklarını belgelemeden ve hatta belirtmeden ilgili makamlara başvurabilmelidir. Ayrıca böyle bir sistemin nasıl işleyeceği *yasal* olarak düzenlenmeli, idari makamların keyfi uygulamalarına olanak tanınmamalıdır. Zengin kararında, hükümetin duruşmalar sırasında ateistler için muafiyet hakkının tanınabileceği yönündeki ifadesi, konuya ilişkin açık bir metin bulunmaması nedeniyle AİHM tarafından kabul görmemiştir.

Burada özetlenen sonuçların, bir temenni olarak değerlendirilmemesi gerekiyor. Bilindiği gibi AİHM’nin kararları taraf devletler için bağlayıcıdır ve ihlal kararı verilmesi durumunda, mağduriyeti giderici tedbirlerin alınması bir yükümlülüktür. Kararlar, başvuruçular özelinde ve genellikle maddi tazminat şeklinde sonuç doğursa da, basit bir akıl yürütme gereği, benzer durumdaki başvuruçuların açacakları davalarda mahkûmiyet kararı çıkmaması için, taraf

⁴³ İrkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu, 3. *Türkiye Raporu*, § 69, Raporun Türkçe ve İngilizce tam metni için bkz. http://www.coe.int/T/E/human_rights/Ecri/4-Publications/.

devletler gerekli düzenlemeleri yapmak zorundadır. Zengin kararının sonuç bölümünde bu basit akıl yürütmenin ötesinde, Türkiye hükümeti için açık bir yönlendirme de yer almaktadır. Mahkeme'ye göre dava sonucunda saptanan ihlal için uygun giderim, yalnızca maddi tazminat değil; Türkiye'deki eğitim sistemi ve ulusal mevzuatın, ortaya konan ilkeler ışığında Sözleşme'yle uyumlu hale getirilmesidir. (§ 84)

Son olarak, hükümetin savunma sırasındaki Alevi inancına yönelik tavrı üzerinde durmak gerekiyor. Hükümet, Aleviliğin daha çok felsefe alanına girdiğini belirtmiş ve isteyen ateist ebeveynlere muafiyet hakkının tanınabileceğini duruşma sırasında ifade etmesine karşın, Aleviler için böyle bir olasılıktan dahi söz etmemiştir. Bu, hükümet ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) daha önce açıkladığı görüşlerle de uyum içindedir. Buna göre Alevilik; Aleviler ya da Alevilerin bir kısmı nasıl kabul ederse etsin, İslam içerisinde bir inançtır ve resmi İslam yorumundan farklılık gösteremez.⁴⁴

Fakat Mahkeme'nin Zengin kararında genel ilkeler bölümünde yinelediği içtihadında açıkça ortaya koyduğu üzere, çoğulcu demokratik bir toplumda dinsel inançların veya bu inançları ifade etmek için kullanılan araçların meşruluğuna ilişkin devlet tarafından yapılacak her tür "değer"lendirme, devletin çeşitli dinler ve inançlar karşısında tarafsızlık görevine aykırılık oluşturacaktır. (§ 54) Bu içtihat uyarınca, herhangi bir taraf devlet; kudret, ciddiyet, bütünlük ve önem gibi kistasları içeren bir dinsel inançla karşı karşıya kalması halinde, ayrıca bu dinsel inancın meşruluğunu, kapsamını, niteliğini ya da bu dine mensup kişilerin hangi ibadet yöntemlerini, hangi mabetlerde kullanması gerektiğini tartışamaz. Taraf devletin bu konudaki yetkisi, görünüşte dinsel amaçlar taşıyan bir hareket ya da örgütün faaliyetlerinin, toplum ya da kamu güvenliği için zarar verici olup olmadığının araştırılmasıyla sınırlıdır.⁴⁵

Zengin kararında vurgulandığı üzere Aleviliğin Türkiye'de sahip olduğu etki hükümet tarafından da tartışılmamaktadır. Bu inancın kamu düzenini

---

⁴⁴ Cem evlerinin ibadethane statüsünde değerlendirilmesi hakkındaki tartışmaların yoğun olduğu bir dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, bu konuya özel basın açıklamasında şu ifadelerle yer verilmiştir. "Alevi-Bektaşî vatandaşlarımızın Kuran'dan başka bir kutsal kitabı ve Hz. Muhammed'den gayri bir peygamberi olmadığı için Alevilik, ayrıntıda nasıl tanımlanırsa tanımlansın, İslam içi bir inanç ve dini anlayıştır... Alevi vatandaşlarımızın kahir ekseriyetinin düşüncesi de böyledir... Alevî-Bektaşî kültür ve geleneğinde dergâh, tekke, zaviye ve niyaz evi olarak tanımlanan bugünkü cem evlerinin ısrarla cami, kilise ve sinagog gibi birer mabet olarak gösterilmeye çalışılması tarihi tecrübeye ve bilimsel kriterlere aykırıdır. Daha da önemlisi böyle bir yaklaşım milli birlik ve bütünlüğümüzü tehdit eden bir ayrıştırmaya da zemin hazırlayıcı mahiyette bir girişimdir." Bkz. www.diyaret.gov.tr. Başbakan R. T. Erdoğan'ın ve hükümetin aynı doğrultudaki görüşleri için bkz. "Erdoğan Niyet Daha Alevi?", 09.10.2004, Radikal; "Alevilik Bir Din Değildir", 02.09.2003, Anadolu Ajansı, www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/arsiv/?bulten=Anadolu; "Cemevi Soysal Tesismisi", 01.05.2005, Radikal.

⁴⁵ Mahkeme, *Bessarabia Metropolitan Kilisesi v. Moldova*, 13 Aralık 2001, 45701/99, § 113. Komisyon, taraf devletlerin yaptıkları araştırmalar sonucu saptadıkları, dinsel hareketlerin bireylere ve topluma yönelik zarar verici faaliyetlerini, kamuoyunu aydınlatıcı raporlar biçiminde yayımlamalarını, 9. maddenin ihlali olarak değerlendirmemiştir. Komisyon, *Universelles Leben v. Almanya*, 27 Kasım 1996, 29745/96; *Wolfgang, Ingrid, Maya and Iris Keller v. Almanya*, 4 Mart 1998, 36283/97.

bozacak gizli amaçları olan bir tarikat olduğu kanıtlanmaktan öte şimdiye kadar ve ayrıca bu davada da ileri sürülmediğine göre, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden muafiyet olanağı mutlaka Alevi yurttaşlara sağlanmalıdır. Bu, yukarıda vurgulanan koşulsuz ve gerekçesiz muafiyet hakkı tanıma yükümlülüğü gereği zaten bir zorunluluktur. Aleviler de, tıpkı her türden inanç sahibi yurttaş gibi, inançları hakkında herhangi bir bilgi vermeden bu haktan yararlanabilirler. Buna rağmen inancın meşruluğuna ilişkin Strazburg organlarının kararlarına ayrıntılı olarak yer verilmesinin nedeni, hem savunma sırasında hükümetin tutumuna, hem de bu doğrultuda, DİB'nin desteğiyle yıllardan beri süren özellikle cem evlerine ilişkin uygulamalara dikkat çekmektir.

4. Danıştay Kararları

Zengin kararının ardından, Türkiye'de Alevi ebeveynlerin idare mahkemelerine, çocuklarının din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muaf tutulması talebiyle açtıkları davalar, Danıştay'ın 8. Dairesi tarafından yakın tarihlerde sonuca bağlandı.⁴⁶ İdari yargının bu kararlardan önce, din dersine yaklaşımı, bu derslerin Anayasa ve buna dayanarak oluşturulmuş mevzuat gereği zorunlu olduğu ve muafiyet taleplerinin idari makamlarca reddedilmesinde hukuka aykırılık olmadığı yönündeydi.⁴⁷

Danıştay'ın yeni içtihadını oluşturduğu kararlarda ise, davacıların, okullardaki eğitimin kendi dinsel ve felsefi inançlarına uygun bir *müfredatla* verilmemesi nedeniyle ilgili derslerden muaf olma talepleri göz önüne alınarak, var olan mevzuatın yalnızca lafzının ötesinde, içeriğinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak derslere temel oluşturan müfredat nitelik yönünde incelenmiştir. 8. Daire, bu tutumuna gerekçe olarak Anayasa Mahkemesi'nin 1998 yılında verdiği bir kararda ortaya koyduğu ilkeleri göstermiştir: "Anayasanın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre.. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Din ve ahlak eğitim ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasının nedeni, maddenin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu konudaki eğitim ve öğretim özgürlüğünün kötüye kullanılmasını engellemektir. *Dinler hakkında yansız ve tarıttıcı bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek* amacıyla din kültürü ve ahlak öğretimi dersleri ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına alınmıştır. *Din eğitimi yerine "din kültürü"* dersinden söz edilmesi de bu amacı açıkça ortaya koymaktadır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin iznine bağlı tutulmuştur."⁴⁸

AYM'nin kararı, Türkiye hükümetinin Zengin davasındaki savunmasıyla benzer özelliklere sahiptir: Bu dersin amacı, öğrencileri hurafelere dayalı bilgi-

⁴⁵ Danıştay, 8. Daire, 28 Aralık 2007, E. 2006/4107, K. 2007/7481; Danıştay, 8. Daire, 29 Şubat 2008, E. 2007/679, K. 2008/1461, www.danistay.gov.tr.

⁴⁷ Danıştay, 8. Daire, 10 Şubat 1987, E. 1986/518, K. 1987/54; Danıştay, 8. Daire, 14 Nisan 2003, E. 2002/2939, K. 2003/1720, www.danistay.gov.tr.

⁴⁸ AYM, E. 1997/62, K. 1998/52, www.anayasa.gov.tr.

lerden ve genel olarak istismlardan korumaktır. Bununla birlikte, Anayasa’da din eğitim ve öğretimi ebeveynlerin talebine bağlıyken, söz konusu derslerin zorunlu tutulmasına gerekçe olarak, bu derslerin amacının “dinler hakkında yansız ve tarafsız bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek” olması gösterilmiştir. Bu noktadan hareketle Danıştay, değerlendirmesini derslerin “din kültürü ve ahlak öğretimi” mi yoksa “din eğitimi” mi olduğu sorusuna odaklanmıştır.

Kararın geri kalan bölümünde, Zengin kararında AIHM’nin derslerin içeriğine dair saptamaları ve ulaştığı sonuçlara, geniş bir özet şeklinde yer verilmiştir.⁴⁹ AIHM’nin ulaştığı sonuçlar yukarıda ayrıntılı olarak aktarılmıştı, bu karar bağlamında yinelenmeye gerek yok. 8. Daire de, bu saptamaları kararını oluşturmada yeterli görerek, din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde verilmediği sonucuna ulaşmıştır. Danıştay’a göre, din kültürü ve ahlak öğretimi Anayasa gereği zorunlu ders statüsünde olmakla birlikte, bu öğretimin Anayasa’nın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi, içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, kişinin dininin bir ayırım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması ve devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, bütün dinsel inançları eşdeğer görmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, adı din kültürü ve ahlak bilgisi olan derslerin, içeriğinin bununla uyuşmadığı ve belirli bir din anlayışını esas aldığı açık olduğundan ve *din eğitiminin* de, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin ise kanuni temsilcilerinin talebine bağlı olması nedeniyle, söz konusu derslerin bu içerikle zorunlu tutulması hukuka aykırılık oluşturmaktadır.

Bu karar hem ulusal üstü insan hakları içtihatlarının Türkiye’deki yargı organları tarafından temel alınması, hem de din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin aslında din eğitimi olan niteliğini bir kez daha ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Aslında AIHM kararları ulusal yargı organları tarafından tekrarlanmadan da, taraf devletlerin yargı yetkisi içerisinde bulunan bireyler için geçerlidir. Bu kapsamda zorunlu din dersleri hakkında Danıştay tarafından verilen iki karar, AIHM’nin uygun giderim olarak öngördüğü ve hala gerçekleştirilmeyen müfredat ve hukuksal düzenlemelerdeki reformların, bir an önce yürürlüğe girmesi için bir uyarı olarak değerlendirilebilir.

Bunun dışında üzerinde durulması gereken nokta, Danıştay kararlarının AIHM’nin içtihadından çok daha özgürlükçü bir yönünün bulunduğudur. Daha önce vurgulandığı gibi, AIHM içtihatlarına göre, taraf devletlerin eğitim sistemlerinde *zorunlu* din derslerine yer vermeleri, bu dersler sistematik telkin şeklinde okutulsa da, eğer *muafiyet* olanağı bulunuyorsa, Sözleşme’ye aykırılık oluşturmamaktadır. Dolayısıyla bireylerin, zorunlu din derslerinin tamamen kaldırılıp, bu derslerin yalnızca isteğe bağlı hale getirilmesini Sözleşme çerçevesinde talep etmeleri halinde, bundan olumlu bir sonuç almaları olanaklı değildir. Bu bağlamda, Folgero kararıyla birlikte değerlendirilmesi gereken Zengin kararının Türkiye’deki mağdurlara sağladığı olanak yalnızca, yerel makamlardan *koşulsuz bir muafiyet* talep edebilmektir.

⁴⁹ Danıştay’ın, Zengin kararından neredeyse çeviri olarak aktardığı ve kararına temel aldığı paragraflar şunlardır: § 22, 23, 58, 59, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 76.

Fakat Danıştay'ın AYM kararı doğrultusunda oluşturduğu içtihadı göre, söz konusu dersler, *din eğitimi* niteliğindeyse, diğer bir deyişle sistematik telkin düzeyinde yürütülüyorsa, Anayasa'nın 24. maddesindeki açık hüküm uygulanmalıdır. Buna göre, nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda aktarılan *din kültürü ve ahlak bilgisi* derslerine öğrencilerin katılımı zorunludur, buna karşın içerik denetimi sonucu bu derslerin aslında belirli bir din anlayışını esas alan bir *din eğitimi* dersi olduğu saptanırsa, katılım reşit olanların talebine, çocukların ise velilerinin iznine bağlıdır. Danıştay'ın bu iki kararından çıkan açık sonuç, AİHM'nin kullandığı terimlerle söylenecek olursa; Türkiye'de bir dersin içeriği *sistematik telkin* niteliğindeyse, bu derslerden *muafiyet olanağının* dileyen herkese *koşulsuz* olarak sağlanmış olması, AİHS'ye uygunluk için yeterli olsa da, Anayasa'ya aykırılık oluşturmaktadır. Danıştay'ın yeni içtihadı uyarınca, din kültürü ve ahlak bilgisi adı altında verilse de bu tür dersler *isteğe bağlı* olmak zorundadır.

5. Kararlara Yönelik Tepkiler ve Yeni Müfredat

AİHM ve Danıştay kararlarının ardından, olması gerektiği gibi söz konusu içtihatlar ışığında Sözleşme ve Anayasa'ya uygun düzenlemeleri yürürlüğe koymak yerine, bu kararları yok sayan bir tutum yasama ve yürütme organı üyelerince benimsendi. Milli Eğitim Bakanlığı'nın temel itirazı, kararlara dayanak oluşturan müfredat ve kitapların eski olduğuydu. 2007-2008 öğretim yılıyla birlikte farklı içerikte ve mezhepler üstü yeni bir müfredat yürürlüğe konulduğu için, eski müfredat dikkate alınarak verilen kararların uygulanma şansı bulunmamaktaydı.⁵⁰ Gerçekten de yeni müfredat ve ilgili hukuki düzenlemeler iddia edildiği gibi, AİHM ve Danıştay kararları doğrultusunda, sistematik telkin niteliğinden arındırılmalı ya da en azından içeriğe müdahale edilmeden söz konusu dersler *seçimlik* hale getirilmiş olsa, bakanlık yetkililerinin beyanlarında doğruluk payı olduğu kabul edilebilirdi. Bu durumda, yeni düzenlemelerin dinsel ya da felsefi kanaatlerine saygı gösterme yükümlülüğünü karşılamadığını düşünen ebeveynlerin, gerek ulusal gerekse ulusal üstü yargı yollarına yapılacak yeni başvurularda ret yanıtıyla karşılaşmaları kaçınılmaz olacaktı. Fakat yeni müfredatın iddia edilen özellikleri taşımadığı açıktır. Bu saptama aşağıda, müfredatın içeriği incelenerek temellendirilecek. Ama öncesinde, DİB'nin mahkeme kararlarına ilişkin eleştirileri üzerinde durmakta yarar var.

Başbakan R.T. Erdoğan'ın, AİHM'nin Leyla Şahin kararı sonrasında basma "ulemaya sorsunlar"⁵¹ şeklinde yansıyan beyanlarıyla başlayan tartışma, Zengin kararının ardından Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun, AİHM'yi dinsel konular hakkında "bir ilahiyat uzmanı gibi, ama bilgisizce çok rahat kendini karar vermekle yükümlü veya yetkili görmekle" eleştirmesi nedeniyle

⁵⁰ "Hükümet AİHM'yi Duymazdan Geldi", 11.10.2007, Radikal; "Çelik: Zorunlu Din Dersi Mevcut Müfredatla Sürer", 05.03.2008, Radikal; "Mezhep Merkezli Din Eğitimi Vermiyoruz", 06.03.2008, Radikal. Bu yaklaşım sonucunda, AİHM'nin kararının yok sayılması ve zorunlu din derslerine ilişkin hiçbir düzenleme yapılmaması nedeniyle Alevi-Bektaşî Federasyonu, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne başvurmuştur. "Avrupa Konseyi'ne Din Dersi Şikâyeti", 14.08.2008, Radikal.

⁵¹ "Başbakanımız Mürekkep Yalamış", 16.11.2005, Radikal; "Yorumsuz", 16.11.2005, Milliyet.

yeni bir boyut kazanarak sürüyor. Oldukça spekülâtif olan bu iddialar, bir yandan da inanç özgürlüğüne ilişkin önemli bir kuramsal sorunla ilgili: Laik yargı organları, dinsel konular hakkında yorum yapabilir mi, herhangi bir inanç ya da bunun uygulamalarının meşruluğuna dair değerlendirmelerde bulunabilir mi? Eğer yanıt olumluysa bunun sınırı nedir? Bu sorular aynı zamanda inanç özgürlüğünün hukuksal düzlemde yumuşak karnını oluşturmaktadır.

Strazburg organlarının kararlarının eleştirisi kuşkusuz bu içtihatlarla dinamik bir nitelik kazandıracaktır, fakat başörtüsü ve din derslerine ilişkin kararlar nedeniyle hükümet ve idare üyelerince getirilen eleştirilerin, inanç özgürlüğüyle bağlantılı içtihatlar incelendiğinde haksız olduğu fark edilecektir. İlginç olan husus, Mahkeme'nin yukarıda aktarılan, inançların ya da bunları ifade araçlarının meşruluğu hakkında taraf devletlerin takdir yetkisi olmadığına dair içtihadının, kendisine bir eleştiri olarak yöneltmesidir. Bu bağlamda ilk olarak gündeme gelen Leyla Şahin kararında, eleştiriye açık pek çok yön bulunmasına rağmen⁵², Mahkeme'nin başörtüsünün dini bir gereklilik olup olmadığına dair herhangi bir değerlendirmesi yer almamaktadır. Strazburg organlarının, özellikle semavi dinler açısından inanç ya da bunun uygulamaları hakkında bir inceleme yapmaktan kaçındıkları söylenebilir. Leyla Şahin kararında da, üniversitelerdeki başörtüsü yasağı, kamu düzeni ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması ölçütlerine dayandığı gerekçesiyle Sözleşme'ye aykırı bulunmamıştır. Başörtüsü hakkında verilen daha önceki Şenay Karaduman ve Dahlab kararlarında da aynı yaklaşım benimsenmiştir. Burada unutulmaması gereken özellik, din bilgilerinin bir dinsel uygulamanın, o din açısından zorunlu olduğu yönündeki görüşlerinin, söz konusu uygulamayı her türlü hukuki sınırlamadan korunaklı hale getiremeyeceğidir. Nihayetinde kararlara gerekçe oluşturacak olan, dinsel mülahazalardan bağımsız olarak, kamu düzeni, demokratik bir toplumda gereklilik ya da ulusal ve ulusal üstü hukuk metinlerinde yer alan diğer sınırlandırma ölçütlerine uygunluk açısından yapılacak değerlendirmelerdir.

Diyanet İşleri Başkan'ım, hukuk öğrenimi aldığını vurgulayarak, bir röportaj⁵³ aracılığıyla Zengin ve Danıştay kararlarına⁵⁴ ilişkin ayrıntılı bir şekilde getirdiği eleştiriler ise oldukça hatalı bilgilere dayanmaktadır. Fakat burada hukuksal bir araştırma yapılmaya çalışıldığı için, AİHM kararının din derslerine ilişkin değerlendirmesinde ilk aşama olan, nesnellik, eleştirelilik ve çoğulculuk incelemesine yönelik eleştiri üzerinde durulacak.⁵⁵ Başkan'a göre "Avrupa İn-

---

⁵² Özellikle bkz. Mehmet Semih Gemalmaz, *Türk Kıyafet Hukuku ve Türban, Tarihçe-Ideoloji-Mevzuat-İçtihat-Siyaset*, Legal Yayıncılık, 2005, s. 1299-1304; Mahkeme, *Leyla Şahin v. Türkiye*, 10 Kasım 2005, 44774/98, Yargıç Tulkens'nin ayrık oyu, Kerem Altıparmak; Onur Karahanoğulları, *Pyrrhus Zaferi: Leyla Şahin/Türkiye, AİHM/Hukuk, Düzenleyici İşlem/Kanun*, Hukuk ve Adalet Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 3, Temmuz-Eylül 2004, s. 249-276.

⁵³ www.diyamet.gov.tr.

⁵⁴ Başkan, Danıştay'ın, AİHM'in kararını temel alması nedeniyle, aynı hatalara düştüğünü ileri sürmektedir.

⁵⁵ Bu hatalara örnek olarak Mahkeme'nin dinlerin öğretimi konusunda matematiksel bir eşitlik talep ettiği iddiası gösterilebilir. Folgero ve Zengin kararlarında bu iddianın ak-

san Hakları Mahkemesinin kararı... *teknik* olarak yanlış... Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yanlışlığı, *içerik değerlendirmesi* yapmasıdır. Kararda say-falarca içerik değerlendirmesi yapılıyor. Bu içerikte yer alan hususların İslam dininin *nesnel, rasyonel, ortak bilgisi olmadığını kabulleniyor...* Tabii bunu, bu içerik analizini yaparken, bilimsel veriye, İslam dünyasının 14 asırlık dini tecrübesine, İslam dünyasının bilgi metodolojisine, İslam dininin Hıristiyanlıktan farklılığına dikkat etmiyor. Yani, "*bir ilahiyat uzmanı gibi*" dediğim o... Hâlbuki yargı -ben bir dönem hâkimlik yaptım- dinin ne olduğu, ne olması gerektiği konusunda bir tespit bulunmamalıdır... Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi şunu hiç merak etmiyor: İslam'ın ortak bilgisi, ortak rasyonel, nesnel bilgisi nedir? Ne olmalıdır? Bunun hangisi *kuşatıcıdır*? Hangisi günümüzün çoğulcu yapısına uygun ve *hepsini kuşatandır* ve hangisi çoğulculuk içerisinde grupların özel inançlarıdır? Bu inceliği fark etmediği için, *dini belirlemede ve dinin doğru öğretisini belirlemede*, tabir yerinde ise, çok yöntemsiz bir şekilde, rahat bir şekilde karar veriyor. Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararına tekrar bakarsak, adeta Müslümanların Peygamberini, Peygamberine dair bilgiyi, Kuran'a dair bilgiyi, namazla, oruçla, hacla ilgili bilgileri, İslam'ın ortak öğretisi, ortak bilgisi olarak değil; bir çoğunluğun, bir inanış grubunun, dini pratik grubunun özel tercihi ve değerleri olarak veya uygulamaları olarak görüyor. Onun için ben, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin -kararın sonuçları nasıl olursa olsun, elbette olumlu sonuçlar da var- metod olarak, din konusunda yargının böyle kendini belirleyici ve çok rahat bir şekilde "*İslam dininin öğretisi ne olmalıdır, nasıl olmalıdır*" konusunda bu kadar rahat karar verici olarak görmesinin doğru olmadığına işaret ettim."

Buradaki temel hata, AIHM'nin kararlarındaki metodolojiyi tersine çevirmekten kaynaklanıyor. Mahkeme bu çalışmada ayrıntılı olarak aktarılan gerek Folgero gerekse Zengin kararlarında, Hıristiyanlık ya da Müslümanlığın dinsel öğretisine ya da uygulamalarına ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bu nedenle Başkan'ın vurguladığının aksine bu dinler arasındaki tarihi ve kuramsal farklılıkları göz önüne alması ya da İslam'ın tarihsel gelişimine vakıf olması gerekmektedir. Mahkeme kararlarında yapılan öncelikle, basit bir nicelik değerlendirmesidir. Ardından Norveç ve Türkiye'de, müf-

---

sine, bir dine *niceliksel* ağırlık tanınmanın, tek başına Sözleşme'ye aykırılık oluşturmayacağı bir içtihat şeklinde ortaya konmuştu. Bunun dışında AIHM'yi Hıristiyanlık perspektifiyle Türkiye'deki zorunlu din dersleri sorununa yaklaşmakla suçlayan Başkan'ın, Norveç'teki Hıristiyanlığı temel alan, fakat Türkiye'den farklı olarak en azından kısmi muafiyet olanağı tanıyan dersler hakkındaki Folgero davasında ihlal kararı verildiğinden haberi olmadığını ileri sürmek çok da zorlama bir iddia olmayacaktır. Başkan'ın ifadelerine birkaç örnek olarak şunlar aktarılabilir: "İslam dininin öğretisini, İslam dininin çoğulculuğu kuşatan öğretisini tanımlarken, algılarken, Hıristiyanlığın tarihinin ağır etkisi altında olduklarını seziyoruz... Tabii ki, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin verilmesinde, dinlere eşit mesafe, matematiksel bir eşitlik halinde doğru olmaz. Yani Şintoizm'den ve Budizm'den İslam'la eşit şekilde mi bahsedeceğiz? Böyle bir eşitliği Batılılar önce kendileri sağlasınlar, ben koşa koşa sağlarım. Batılılar... Fransa'sı dahil, Amerika'sı dahil... Müslümanlığı öteki olarak anlatmamızı istiyor; Hz. Peygamber dediğimiz vakit, bunu eğitim olarak görüyorlarsa, bu fevkalade yanlış bir tercihtir. Bunu demeleri için önce kendilerinin Hz. İsa'yı, İncil'i, Hıristiyanlığı nasıl anlattıklarını önce bize gösterebilirler."

redat ve ilgili hukuksal düzenlemelerde bir dine bariz bir ağırlık tanındığı, bu baskın dinlerin uygulama ve ayinlerine dair pek çok öge bulunduğu, verilere dayalı olarak saptandığından; anlamları gayet açık olan nesnellik, eleştirelilik ve çoğulculuk kriterlerinin söz konusu derslerde karşılanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Hatırlanacak olursa Türkiye ile ilgili saptamalarda; başvuruçuların inançları olan Aleviliğe kısaca değinildiği ve dua okumak gibi dinsel uygulamaların dersin bir parçasını oluşturduğunun altı çizilmişti. Böyle bir içerik söz konusu olduğunda, bu içeriğin İslam'ın en *nesnel, eleştirel, çoğulcu* ve Başkan'ın getirdiği yeni bir ilkeyle *ortak* yorumu olduğu kabul edilse bile, bu temel kriterleri karşılayan bir dersin *başvuruçular açısından* varlığından söz etmek olanaklı değildir.

Başkan'ın bu bağlamda diğer bir eleştirisi, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde, İslam'ın ortak öğretisi olan bilgi ve uygulamaların, Zengin kararında bir grubun özel yaklaşımı olarak kabul edildiğidir. Oysa derslerde temel alman öğretinin yaygınlığı ya da kimler tarafından oluşturulduğu da Mahkeme'nin değerlendirilmesinde dikkate alman hususlar değildir. Başvurularda olduğu gibi, derslerde aktarılan dinsel anlayıştan farklı bir inanca sahip olduğunu ileri süren bir kişinin dahi bulunması, bu kişinin, dinsel ya da felsefi kanaatlerine aykırı bir eğitimin varlığını ileri sürmesi için yeterlidir. Türkiye özelinde İslam'ın en yaygın ve kabul gören anlayışı, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde okutuluyor olsa bile, bu anlayıştan farklı bir inanca sahip olduğunu belirten bireyler ya da topluluklar bulunuyorsa, DİB ya da başka bir idari kurumun, bu insanların derslerde okutulan yaygın inancın üyeleri olduğunu iddia etmesi kayda değer bir argüman olmayacaktır. DİB ve hükümetin eleştirileri bu aşamada kendilerine yöneltilebilir. Bir dinsel öğretiyi İslam'ın ortak ve kuşatıcı bilgisine sahip olarak nitelemek, bu nedenle söz konusu bilgilerin aktarıldığı derslere herkesin katılması gerektiğini ileri sürmek, bu öğretiden farklı bir anlayışa sahip olan bireylerin inançlarının meşruluğunu değerlendirmek anlamına gelir.

Aslında tartışmaya son noktayı Başkan'ın kendisinin koyduğu söylenebilir: "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tamamen konuyu, bir din tartışması açmayıp da İslam dininin içeriği tartışmasını açmayıp da, konuyu laiklik bağlamında ele alsaydı, *insan hakları ve özgürlük bağlamında ele alsaydı, bu bizi doğrudan ilgilendiren bir konu değildi.*" Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi, Mahkeme, İslam öğretisinin nasıl okutulması gerektiğine dair bir değerlendirme yapmamış; konuyu taraf devletin ebeveynlerin dinsel ya da felsefi kanaatlerine saygı gösterme yükümlülüğünü düzenleyen Sözleşme hükmü, diğer bir deyişle "insan hakları ve özgürlük bağlamında" incelemiştir.

Bu geniş parantezin ardından, yeni ilköğretim müfredatının⁵⁶ eskisine oranla büyük değişiklikler içerdiği ve Sözleşme ile uyumlu hale getirildiği argümanına dönülürse; bunu değerlendirmek için, oldukça ayrıntılı olarak düzenlenmiş yeni müfredatın genel içeriğinin yansıdığı *öğrenme alanları* ve *üniteler* bölümü başlangıç noktası olarak alınabilir. 4. sınıftan 8. sınıfa kadarki dersleri kapsayan müfredat, her yıl farklı ünitelerle yürütülen altı *öğrenme alanına* ayrılmıştır: İnanç, İbadet, Hz. Muhammed, Kuran ve Yorumu, Ahlak,

⁵⁶ Yeni müfredata <http://dogm.meb.gov.tr> adresinden ulaşılabilir.

Din ve Kültür.⁵⁷ (s. 33) Bu öğrenme alanları kapsamındaki 30 üniteden yalnızca üçünde İslam'ın farklı mezheplerine ya da diğer dinlere değinilmektedir: 6. sınıfta (İnanç) “Peygamberle ve İlahi Kitaplara İnanç”; 8. sınıfta (Kuran ve Yorumu) “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ve yine aynı sınıfta (Din ve Kültür) “Dinler ve Evrensel Öğütleri”.

İlk olarak vurgulanması gereken 4 ve 5. sınıflarda İslam dışında herhangi bir inanca yer verilmediğidir. 5 yıllık müfredatın yalnızca %10'luk bölümünün bir şekilde diğer inanç ve bunların uygulamalarına ayrılmış olması da diğer bir önemli özelliktir. Bu bölümler de, İslami bir perspektifle ve diğer dinlere ilişkin yüzeysel ve genel bilgiler ile sınırlandırılmıştır. Örneğin “Peygamberlere ve İlahi Kitaplara İnanç” ünitesinde, açıklamalar kısmında konuların, “en genel anlamda peygamber ve ilahî kitap kavramları, peygamberlerin gönderiliş nedenleri ve özellikleri ve dört büyük kitapla sınırlandırılacağı” belirtilmiştir. Ünitenin kazanımlarından biri olarak, peygamberlere gelen vahiylerin ortak yönlerinin öğrenciler tarafından fark edilmesi gösterilmiştir. Fakat hemen ardından yine bir sınırlandırılmaya yer verilmiştir; vurgulanacak ortak yönler sadece tevhit anlayışıyla ilgili olacaktır. (s. 47) “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ünitesinde de, “İslam düşüncesindeki yorum farklılıkları; ana hatlarıyla, ayrıntılara girmeden ve kavramsal düzeyde ele alınacaktır.” (s. 62) Müfredatın son ünitesi olan, “Dinler ve Evrensel Öğütleri”nde ise sınırlandırma biraz daha dardır. “İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm dinlerinin evrensel öğütleri ve diğer dinlerden kültürümüze giren inanç ve uygulamalara” yer verilen bu ünite de, öğrencilerin gruplara ayrılarak adı geçen dinlerin evrensel öğütlerinden oluşan bir çalışma hazırlamaları, sunmaları ve ardından bu öğütlerin sınıfça tartışılması bir etkinlik örneği olarak gösterilmiştir. Bu ünite de çoğulculuk ve nesnellik kriterlerine yaklaştığı söylenebilir. Fakat bir ünite de dahi olsa diğer inançlara böyle bir yaklaşım tedirginlik yaratmış olacak ki, ünitenin son kısmı, “misyonerlik faaliyetlerinin olabilecek olumsuz etkileri hakkında öğrencilerde duyarlık oluşturulmasına” ayrılmıştır. (s. 64)

Ateist, deist ya da agnostiklerin inançları hakkında ise en ufak bir bilgi ve yorum yer almamakta, bu inançlar yok sayılmaktadır. Dersin bu inançtan kişiler için sistematik telkin boyutunu ortaya koyan özgül örnekler de bulunmaktadır. Örneğin, 5. sınıftaki “Allah İnanıcı” ünitesi sonucunda öğrenciler, “Allah'ın bizi ve her şeyi yarattığının farkında olur.”, “Allah'ın her şeyi işittiği, bildiği, gördüğü ve her an bizimle beraber olduğunun bilincine varır.”, “Allah inancının hayatımızdaki yerini ve önemini fark eder.” (s. 41)

İsimleri, İslam dışındaki dinsel ve felsefi inançlarla bağlantılı oldukları çağrışımı yapan “Ahlak” ile “Din ve Kültür” öğrenme alanları da bu nitelikten uzaktır. “Ahlak” alanındaki iki ünite örnek verilebilir: “İslam'ın Sakınılması İsteddiği Davranışlar”, “İslam Dinine Göre Kötü Alışkanlıklar”. “Din ve Güzel

⁵⁷ Müfredatın sistematigi anlayabilmek için birkaç açıklama yararlı olabilir. Adı geçen altı öğrenme alanı, üst başlıklar olarak da adlandırılabilir. Ünitelerde ise her yıl değişen alt başlıklar ya da daha özgül konular olarak. Örneğin “Kuran ve Yorumu” öğrenme alanında; 4. sınıfta “Kuran-ı Kerim'i Tanıyalım”, 5. sınıfta “Kuran'da Kıssalar”, 6. sınıfta “Kuran- Kerim'in Temel Eğitici Nitelikleri”, 7. sınıfta “Kuran'da Akıl ve Bilgi”, 8. sınıfta “İslam Düşüncesinde Yorumlar” üniteleri okutulmaktadır. Müfredata, metin içerisinde sayfa numaraları verilerek atıf yapılacaktır.

Ahlak” ünitesi ise, *İslam’da övülen* bazı ahlaki tutum ve davranışlar olan doğruluk, infak, emanete riayet etmek, adaletli olmak, kardeşlik gibi kavramla sınırlandırılacaktır. (s. 63) Bu ünitelerde, dinsel kaynaklı olmayan felsefi akımlar ya da İslam dışındaki ahlak ve etik tartışmalara dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Bunun dışında, müfredat içerisindeki ünitelerin tam olarak yarısında öğrenciler bir *duayı ezberlemek* ve anlamını bilmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ayrıca “İbadet”e ayrılan öğretim alanında namaz, oruç, zekât, hac ve kurban, ayrı ünitelerde, oldukça kapsamlı olarak öğretilmektedir. Öyle ki, namaz ünitesinde etkinlik örnekleri arasında; abdest ve teyemmümün nasıl alındığının öğrenciler tarafından resmedilmesi, namazın hazırlık ve kılıymış şartları ile kılıymışını gösteren sınıfta yapılacak bir powerpoint sunumunun ardından, bu sunumdan hareketle öğrencilerin namaza hazırlıktan kılıymışa kadar olan süreci şematik olarak göstermesi yer almaktadır. (s. 48)

ÂİHM’nin kararında üzerinde önemle durduğu Alevilik inancının yok sayılmasına ilişkin de yeni müfredatta herhangi bir gelişme bulunmamaktadır. Bu inançtan, 8. sınıftaki “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ünitesinde dahi söz edilmemektedir. Aleviliğin adı ancak *ortaöğretim* müfredatının⁵⁸ 12. sınıfında, “İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar” ünitesinde geçmektedir. Bu ünite kapsamında verilecek değerler ve beceriler arasında; hoşgörü, duyarlılık, saygı, güven, eleştirel düşünme ve değişim gibi, oldukça çoğulcu öğeler de yer almaktadır. Alevilik-Bektaşiliğin tasavvufi oluşum olduğunun fark edilmesi, ders sonucunda öğrencilerin kazanması gereken düşünceler arasında sayılmıştır. (s. 69)

Fakat sonuç olarak yeni müfredat, iddiaların aksine ÂİHM ve Danıştay’ın kararlarına temel oluşturan eski müfredattan farklılık göstermemektedir.⁵⁹ İlköğretimdeki eksiklerin, 9 ve 12. sınıflar arasındaki dersleri düzenleyen ortaöğretim müfredatıyla giderilmediğinin de altını çizmek gerekiyor. Bu müfredatta

---

⁵⁸ Müfredatta <http://dogm.meb.gov.tr> adresinden ulaşılabilir.

⁵⁹ Eski müfredatın Sözleşme çerçevesindeki değerlendirmesi için bkz. Berke Özenç, *a.g.e.*, s. 127. “Her ne kadar, dersi öğrenme ve öğretme sürecinde uyulması gereken ilkelerden ilkinin *laiklik* olduğu belirtilse ve yine aynı maddede, *din, vicdan ve düşünce özgürlüğünün zedelenmeyeceği* vurgulansa da, derslerin içeriği bu ifadelerle açık biçimde çelişmektedir. Programda; 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflarda verilecek derslerin özel amaçları sayılmakta ve bu sınıfları başarı ile bitirecek her öğrencinin, hangi niteliklere sahip olacağı açıklanmaktadır. Bu bağlamda öğrencilerin ilk olarak, her sınıf için ayrı olarak belirlenmiş *duaları ezberlemesi* gerekmektedir. ÂİHK’nin Angeleni kararında, sistematik telkinin varlığını belirlemek açısından ortaya koyduğu tek öge olan, “*dinsel ibadetin herhangi bir türüne katılmaya zorlanmak*”, bu duaların ezberletilmesi ve daha sonra da sözlü sınav niteliğinde okutulmasıyla, ateist ya da deist öğrenciler açısından karşılanmaktadır. Yine aynı inanç grubundaki öğrenciler için bu duaların ezberletilmesini aşan bir telkinin varlığını, 5. sınıflara verilecek eğitimin 1. ünitesinin adı, şüpheyi yer bırakmayacak biçimde göstermektedir: “*Allah’a İnanıyorum*”. Bu sınıfı başarıyla tamamlayan öğrenciler, “*evrenin bir yaratıcısı olduğunun farkında olacaktır.*” Benzer dayatmalar, Alevi öğrenciler için de geçerlidir. Alevilerin ibadet olarak kabul etmedikleri dualar kendilerine ezberletilmekte, bu inanca mensup öğrenciler namazın kılıymış ve yararlarıyla ilgili kapsamlı bir eğitime katılmaya zorlanmaktadırlar.”

yer alan 28 üniteden, yalnızca dördünde⁶⁰ farklı inançlara yer verilmektedir, ama ilköğretim müfredatında yer alan sınırlandırmalar burada da geçerlidir. *Yalnızca* 12. sınıf derslerinin son ünitesi olan “Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri”nde, çoğulcu bir yaklaşımın varlığı gözlemlenmektedir. Ünite kapsamında, semavi dinlerin barış ve hoşgörüyü içeren metinlerinin sınıfta değerlendirilmesi öngörülmüştür. Ayrıca ünite aracılığıyla öğrencilerin; dinlerin ortak evrensel ahlak ilkelerinin neler olduğunu belirlemeleri, çevrelerinde bulunun farklı inançlara sahip insanların düşüncelerine saygı göstermeleri, toplumsal barış ve huzurun sağlanmasında inanca saygının önemini kabul etmeleri, küreselleyen dünyada dinlerarası ilişkilerin önemini fark etmeleri amaçlanmıştır. (s. 72)

İçeriğine bir bütün olarak bakıldığında, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin yeni müfredatı, nesnellik, çoğulculuk ve eleştirelilik kriterlerini karşılamaktan uzaktır. Dersin ilk iki yılında farklı inançlara yer verilmezken, müfredatın %90’mdan fazlası Alevi inancını yok sayan bir İslam perspektifiyle kurgulanmıştır. Bunun dışında dua ezberleme öğrenciler açısından bir yükümlülük olmaya devam etmekte, ilk ve ortaöğretim müfredatlarında “İbadet” ayrı bir öğrenme alanı olarak, her sınıf için varlığını korumaktadır. “Namaz” ünitesinde öngörüldüğü gibi, bu ibadetin ayrıntılı olarak şematize edilmesiyle fiilen icra edilmesi arasındaki ince sınırın korunması ise ayrı bir zorluktur. Dolayısıyla Strazburg organlarının, sistematik telkin varlığını saptamak için ortaya koydukları ilk ve temel öge olan “*dinsel ibadetin herhangi bir türüne katılmaya zorlanmak*”, bu koşullara altında fazlasıyla karşılanmaktadır. Bu sorunlu yapıyı gidermek için; ne müfredatların başlangıç bölümlerindeki oldukça olumlu genel amaç ve ilkeler, ne de 9 yıl boyunca süren 504 saatlik din eğitiminin 21 saatlik, farklı inançların bazı değer ve öğütlerine yer veren üniteleri, kuşkusuz yeterli değildir.

Buraya kadar AİHM ve Danıştay kararları çerçevesinde zorunlu din derslerini, hangi içerik ve uygulamaların sistematik telkin boyutuna taşıdığı incelendi. Bu saptamalardan yola çıkarak, nasıl bir din eğitiminin, ebeveynlerin dinsel ve felsefi kanaatlerine saygı yükümlülüğüyle bağdaşabileceği öngörülebilir. İlk olarak, ülkelerde baskın olan dinlere, zorunlu din dersleri müfredatlarında ağırlıklı olarak yer verilmesi tek başına Sözleşme’ye aykırılık oluşturmayacaktır. Dinin kültür üzerindeki etkisini kabul eden yargı organları, tüm dinlere tam anlamıyla eşit uzaklıkta olan bir bakış açısına sahip bir din dersinin varlığını aramamaktadır. Fakat Norveç ve Türkiye örneklerinden yola çıkılırsa, bu oranın %80 ya da 90’lara varması, diğer inançlara daha baştan yer verilmemesi nedeniyle, çoğulculuk ilkesine aykırılık oluşturacaktır. Bunun dışında, diğer inançlara ayrılan bölümler içerisinde Alevilik ile materyalist inanç sistemleri ve felsefelerine yer verilmesi gerekmektedir. Din dersi öğretmenlerinin eğitimleri göz önüne alındığında, bu bölümleri farklı öğretmenlerin okutması nesnellik ve eleştirelilik kriterlerinin karşılanması için gereklidir. Ayrıca ibadetlere dair bölümler oldukça sınırlı olmalı, yalnızca genel bilgiler verilmeli, öğrenciler dua ezberleyip okuma ve namaz kılma gibi yükümlülüklerle tabi tutulmamalıdır.

⁶⁰ 11. sınıfta “İslam Düşüncesinde Yorumlar”; 12. sınıfta “Dinlerde İbadetler”, “İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar”, “Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri”.

Bu şekilde yürütülmeyen din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, AİHM ve Danıştay'ın içtihatlarına göre, sistematik telkin içeren bir din eğitimidir ve yine aynı kararlar birlikte değerlendirildiğinde, bu içeriğe sahip derslere ancak dileyen ebeveynler, taleplerini okul yönetimlerine ileterek çocuklarının katılımını sağlayabilirler, diğer bir deyişle bu dersler zorunlu değil seçimlik olabilir.

Sonuç

İnanç özgürlüğünün hukuksal olarak korunması, niteliği itibarıyla oldukça zorlu bir sorun. Bir yanda her bir bireyin kutsal, mahrem ve kendi algısıyla şekillenen inanç kavramı, diğer yanda liberalizmin temel iddialarından olan nesnel ve tarafsız devlet aygıtının hukuksal düzenlemeleri bulunuyor. Birey ve toplulukların inanç temelli taleplerinin, laik hukuksal düzenlemelerle çatışması, içinden çıkılması güç meselelerin ortaya çıkmasına neden oluyor. Bu durum, çok farklı inançları ve baskın dinleri barındıran devletlerin taraf olduğu ulusal üstü bir sözleşmenin yargı organı olan AİHM'nin denetim sistemi için geçerli.

Strazburg organları inanç özgürlüğüne ilişkin içtihatlarında bu sorunu aşmak için, inanç özgürlüğünün kapsamını sınırlandırıcı bir yöntem benimsemektedir. Özellikle taraf devletlerde yaygın olarak kabul görmeyen yeni ya da az bilinen dinsel oluşumların talepleriyle karşılaşılması halinde bu tutum açıkça gözlemlenmektedir. Burada kullanılan yöntem, inanç ya da inancın açığa vurulması gibi özgürlüğün temelini oluşturan kavramların dar yorumlanmasıdır. Oysa bu yaklaşım, Mahkeme'nin sıklıkla tekrarladığı ve pek çok ihlal kararma temel oluşturan, inançların meşruluğunun değerlendirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Eğer Sözleşme'nin içeriğini şekillendiren liberal ideolojinin temel aldığı birey ve onun özerkliği korunan çıkar ise, inancın değerini belirleyecek olan toplum içerisindeki yaygın kabulü değil, her bir birey açısından taşıdığı önemdir. Bunu takdir edecek olan da idari ya da yargısal organlar değil, bireyin kendisidir. Dolayısıyla AİHM'nin önüne gelen başvurularda, inanç ve inancın açığa vurulması kavramlarını tartışmadan, incelemesini sınırlandırma rejimine odaklanması bir yöntem olarak, kararlarında ilkelerine yer verdiği liberal ideolojiyle çok daha tutarlıdır.

Daha özgül bir konu olan zorunlu din eğitimi de benzer sorunları barındırmaktadır. Din toplumların kültürleri üzerinde ve iktidarların meşrulaştırılması açısından önemli etkileri olan bir kurum. Bu nedenle pek çok devlet, eğitim sürecinde dinsel öğelere yer vermektedir. Fakat bu eğitimin yoğunluğu, zaten çoğunluk dinin oluşturduğu toplumsal baskılarla karşı karşıya olan bireylerin dinsel ya da din dışı inançlarını adeta cendereye almakta, inanç özgürlüğünün varlığını tartışmalı hale getirmektedir.

Strazburg organlarının konuya yaklaşımı, bir asgari standardın saptanmasıyla sınırlıdır. Buna göre zorunlu din eğitimi, muafiyet olanağı sağlandığı sürece Sözleşme'ye aykırılık oluşturmamaktadır. Din eğitiminin isteğe bağlı seçimlik ders olarak yürütülmesi Sözleşme açısından bir yükümlülük değildir. Bununla birlikte Folgero ve Zengin kararlarıyla, toplumsal baskılar nedeniyle muafiyet hakkını kullanmaktan çekinebilecek bireyler için çeşitli koruma olanakları getirilmiş, dersin isteğe bağlı olmamasının ortaya çıkarılabileceği zorluklar hafifletilmeye çalışılmıştır. Oluşan yeni içtihat uyarınca, sağlanacak

muafiyet olanağı tam ve koşulsuz olmalıdır. Ebeveynler inancını açıklamak zorunda bırakılmamalı, dolayısıyla muafiyet için herhangi bir gerekçe göstermekle yükümlü tutulmamalıdır.

Bu kararların ardından Danıştay, bireylerin üzerindeki din eğitimi baskısını biraz daha hafifletecek yeni bir içtihat oluşturmuştur. Anayasa Mahkemesi'nin ortaya koyduğu ilkelerden hareketle, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin "dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek" amaçlarıyla sınırlı olduğu vurgulanmış, dersin içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, dinlere eşit mesafedeki bir perspektifle aktarılması, kısacası Anayasa'nın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Oysa yürürlükteki dersler, hükümet ve DİB'nin iddialarının aksine, belli bir din anlayışını esas aldıkları için din eğitimi niteliğindedir ve Anayasa gereği din eğitimi isteğe bağlıdır.

Türkiye'deki din derslerinin isteğe bağlı hale getirilmesi durumunda kaç kişinin toplumsal baskılardan çekinmeyip çocuklarının bu derslere *katılmamasını* sağlayabilecekleri ayrı bir tartışma konusu. Ne olursa olsun yargı kararları bireylere önemli bir imkân getiriyor, diğer bir deyişle bu kararlar her türden inanç sahibi için bir kazanım. Eğer hükümet tavrını sürdürür ve yeni müfredatın Sözleşme ve Anayasa ile uyumlu olduğu kabulüyle hareket ederse, Danıştay, önüne gelecek davalarda *yeni müfredatın da* din eğitimi niteliğinde olduğu saptayacaktır, çalışmanın son bölümünde buna gerekçe oluşturacak hususların büyük bölümü ortaya konmuştu. Bunun dışında hükümeti din eğitimi konusunda reform yapmaya zorlayacak bir olanak daha bulunmaktadır. Bireylerin özgül durumu nedeniyle dava açmak yerine ya da bu taleple birlikte, ilk ve ortaöğretim müfredatlarının iptali talep edilebilir, çünkü genel düzenleyici bir işlem olan müfredat bu içeriğiyle, Anayasa'da yer alan din kültürü ve ahlak bilgisi dersine ilişkin hükümlerle açıkça çelişmektedir.